

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 27

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 11ος ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΟΙΞΗ 1999 ΔΡΧ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Δρ. Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

Δρ. Ήλιος Τεμπέλης
Όγδοή οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη,
τηλ.: 8040344, fax: 8049083

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Μαθιουδιάκης

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Γορανίτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ίάκωβος Άκτσόγλου, κοινωνιολόγος, ιστορικός • Χρήστος Βρούστης, νομικός • Άλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος, νομικός, φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Δημήτρης Κουτσονίκας, οικονομολόγος • Άθηνά Λιάπη, δρ. κοινωνιολογίας • Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Νίκος Μαραντζίδης, δρ. κοινωνιολογίας • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, δρ. πολιτικών επιστημών, τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Δωζάννης • Δημήτρης Παπανδρέου, ιστορικός, διπλωμάτης • Άλέξανδρος Σιαπκαράς, δρ. αεροναυπηγικής Μ.Ι.Τ., σύμβουλος πρυτανείας Ε.Μ.Π. • Κώστας Σταματόπουλος, ιστορικός-συγγραφέας, δρ. Πανεπιστημίου Σορβόννης • Δημήτρης Τσατσούλης, δρ. σημειολογίας • Γιώργος Τσομπάνογλου, δρ. κοινωνιολογίας • Άκης Χαριτόπουλος, κοινωνιολόγος • Νικόλας Χρηστάκης, δρ. κοινωνικής ψυχολογίας, έπ. καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Δρ. Δημήτρης Τσατσούλης

ΔΙΑΘΝΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Βίκτωρ Άθανασιάδης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου
Ίπποκράτους 58, 106 80 Άθήνα, τηλ. 3603546

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Καλλιγᾶ 5, 152 37 Φιλοθέη, Άθήνα,
τηλ. 6812723, fax: 6851391

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Άθήνα,
τηλ.: 3822496 - 3838020, fax: 3809150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Άπό τήν διεύθυνση 3

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΜΑΚΡΑΚΗ

Δήμητρα Σαρρή: Χρονολόγιο Άποστολου Μακράκη.....	6
Δήμητρα Σαρρή: Έργογραφία Άποστολου Μακράκη.....	7
Γεώργιος Δ. Μεταλληνός: Άπόστολος Μακράκης (1831-1905) ..	8
Χρήστος Ή. Χαλαζιάς: Άπόστολος Μακράκης "Ένας «αίρετικός» αγωνιστής.....	12
Κώστας Σαρδελής: Ό Άπόστολος Μακράκης και ή εποχή του ...	15
Λέων Μπράνγκ: Τό Τρισύνθετο, ή σπονδυλική στήλη του Μακρακισμού.....	22
Κωστής Ό. Σπεράντσας: Ό Άπόστολος Μακράκης ως πολιτικός.	28
Άρχιμανδρίτης Δανήλ Γεώργιος Άεράκης: Ό Άπόστολος Μακράκης και ή συχνή Θεία Κοινωνία.....	31
Μάριος Μπέγζος: Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης και Άπόστολος Μακράκης: «Άειπλόνητος Διδάχος» ή «Κοσμοκαλόγερος»;.....	33

Richard Kilminster και Ian Varcoe: Κοινωνιολογία, μετανεωτερικότητα και έξουσία. Μιά συνέντευξη με τόν Zygmunt Bauman....

Νικόλαος Χρηστάκης: Τό παράδοξο, θεμέλιο της ταυτότητας.....

Κυριάκος Χαραλάμπους - Άννα Μαντόγλου: Τό αντικείμενο τής Κοινωνικής Ψυχολογίας. Τό ιδεολογικό στοιχείο.....

Μ.Γ. Βαρούνης: Η κοινωνική μεθοδολογία τής ελληνικής λαογραφίας.....

Immanuel Wallerstein: Η κληρονομιά τής κοινωνιολογίας, ή υπόσχεση τής επιστήμης. Μετάφραση: Διον. Άντ. Γκούσκος.....

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος: Η Γεωπολιτική στήν Έλλάδα.....

Όδοι πρός τήν Κοινωνική Ειρήνη στήν Εύρώπη — Κοινωνικός Χάρτης Osnabruck 1998. Μετάφραση: Σ. Λέκκα. Έπιμέλεια: Γ. Τσομπάνογλου.....

☆

BIBΛΙΟΦΟΡΙΕΣ.....

• Γράφουν: Άλέξανδρος Τσερκέζης, Σερραφείμ Ή. Μαρίνος, Ίωάννης Ζαγάρας, Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα.

ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη.....

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΜΑΚΡΑΚΗ

Μιά σειρά από δυσκολίες έχει ν' αντιμετωπίσει ο μελετητής της ζωής και του έργου του Ἀπόστολου Μακράκη (1831-1905). Ἐάν και ὁ κάθε δημιουργός εἶναι μιά προσωπικότητα, πολύπλευρη και ἴσως ἰδιόμορφη, στήν περίπτωση τοῦ Ἀπ. Μακράκη ἡ διάπιστωση αὐτή προσλαμβάνει μίαν ὀλότελα διαφορετική διάσταση.

Στόν Ἀπ. Μακράκη, ἡ ἰδιοτυπία ἐμφανίζεται ὄχι μόνο σέ πολλά επίπεδα ἀλλά εἶναι τό ἴδιο κοινή και στή ζωή του ὅσο και στό ἔργο του. Ἡ πρώτη κι ὅλας δυσκολία ξεκινάει ἀπό τήν θέση του μέσα στό χώρο τῶν γραμμάτων μας. Τί εἶναι περισσότερο: θεολόγος ἢ κοινωνιολόγος, πολιτικός ἢ εκπαιδευτικός, αἰρετικός ἢ φιλόσοφος ἢ κάτι ἀπ' ὅλα αὐτά μαζί; Ἐάν θελήσουμε νά τόν ἐντάξουμε σέ μιά ἐποχή, θά βρεθοῦμε αὐτόματα μπροστά σέ νέα ἀμηχανία. Ποῦ εἶναι ἡ θέση του; Αὐτό θά προσπαθήσουμε νά ἐρευνήσουμε σέ τοῦτο τό μικρό ἀφιέρωμα στή ζωή και στό ἔργο του.

Συντονιστής Ἀφιέρωματος: Χρῆστος Χαλαζιάς

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΚΡΑΚΗ

Δήμητρα Σαρρή

- 1831** Γεννήθηκε στή Σίφνο.
- 1845** Τελείωσε τίς βασικές σπουδές του ἐκεῖ.
- 1851** Πηγαίνει στήν Κωνσταντινούπολη στή Μεγάλη Σχολή τοῦ Γένους.
- 1852** Διδάσκει σέ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης. Τό Πατριαρχεῖο τοῦ ἀπονέμει τό ὄφφίκιο τοῦ «Οἰκονομικοῦ Διδασκάλου».
- 1856** Γραμματέας τῆς Ἰ. Μητροπόλεως Λέσβου.
- 1858** Γράφει τήν πρώτη πραγματεία του μέ τίτλο «Ἡ Ἀποκάλυψις Θεσαυροῦ τοῦ Κερυμμένου».
- 1860** Κυκλοφορεῖ τό βιβλίο «Ἡ Πόλις Σιών».
- 1862** Πηγαίνει στό Παρίσι, ὅπου μελετᾶ τά νέα φιλοσοφικά ρεύματα τῆς Εὐρώπης.
- 1864** Γράφει στά Γαλλικά τό βιβλίο μέ τίτλο «Τό Δένδρον τῆς Ζωῆς καί τό Δένδρον τῆς Γνώσεως τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ», δηλαδή ἡ Χριστιανική Φιλοσοφία καί ἡ Νεώτερη Φιλοσοφία (τό 1867 μεταφράστηκε στά Ἑλληνικά ἀπό τόν Ἄντ. Δεκατσᾶ).
- 1865** Ἐπιστρέφει στήν Κωνσταντινούπολη. Κυκλοφορεῖ τό βιβλίο του «Περί τῆς Φύσεως τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας».
- 1866** Ἔρχεται στήν Ἀθήνα καί ἀρχίζει τήν κοινωνική του δράση.
- 1867** Δικάζεται καί ἀθωώνεται γιά ἐξύβριση τοῦ βασιλιᾶ.
- 1867** Κυκλοφορεῖ τό βιβλίο «Ἡ Ἐλευθέρα Τεκτονική».
- 1868** Ἰδρύει τήν Χριστιανική Ἐφημερίδα «ΛΟΓΟΣ».
- 1873** Κυκλοφορεῖ γιά πρώτη φορά τό βιβλίο γιά τήν θεωρία τοῦ Τρισυνθέτου.
- 1875** Ἰπποβάλλει ὑποψηφιότητα γιά βουλευτής στή Σίφνο καί δέν ἐκλέγεται. Τήν ἴδια χρονιά ἰδρύει τήν νέα Φιλοσοφική Σχολή, στήν Ἀθήνα.
- 1876** Ἀγώνας τοῦ Μακράκη κατὰ τοῦ σκανδάλου «Σιμωνιακῶν», μέ αἴτημα τήν καθαίρεση τῶν δύο ὑπουργῶν καί τῶν τριῶν ἱεραρχῶν πού χειροτονήθηκαν μέ ἐξαγορά ψήφων. Τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, ἀστυνομικοί ἐπιτίθενται κατὰ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς.
- 1877** Ἰδρύεται ὁ Θρησκευτικός Σύλλογος «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής».
- 1878** Ἐκδίδεται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο «Ἐγκύκλιος παιρηνιτική κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀπ. Μακράκη».
- 1879** Καταδικάζεται σέ τρίμηνη φυλάκιση γιά ἐξύβριση τῆς Ἱεράς Συνόδου. Ἰδρύεται ὁ Πολιτικός Σύλλογος «Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος». Διαλύεται βίαια ἀπό τήν πολιτεία ἡ Σχολή τοῦ «ΛΟΓΟΥ».
- 1881** Δικάζεται ἀπό τό Πλημμελειοδικεῖο Ἀθηνῶν καί καταδικάζεται σέ φυλάκιση δύο ἐτῶν καί δεσμεύεται ἡ περιουσία τῆς Σχολῆς. Τόν Ἰούνιο, μέ ἀπόφαση τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀποφυλακίζεται. Τόν Αὐγούστο κάνει τήν πρώτη ὁμιλία του στήν Ἀμφισσα μετά τήν ἀποφυλάκισή του. Κυκλοφορεῖ τό βιβλίο του «Ἐρμηνεῖα τῆς πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῆς».
- 1884** Ἰδρύεται ὁ Θρησκευτικός Σύλλογος «Ἰωάννης ὁ Θεολόγος».
- 1888** Ταξιδεύει στήν Ὀδησσό.
- 1899** Κυκλοφορεῖ τό βιβλίο του «Ὁ ἐν Ἑλλάδι Ἐλεύθερος Τεκτονισμός».
- 1901** Ἰδρύεται ὁ Πολιτιστικός Σύλλογος «Ὁ Πλάτων».
- 1905** Ὁ Ἀπ. Μακράκης ἀφήνει τήν τελευταία του πνοή.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΚΡΑΚΗ

Δήμητρα Σαρρή

- Ἀποκάλυψις τοῦ κεκρυμμένου θησαυροῦ. Κωνσταντινούπολη 1858.
- Ἡ πόλις Σιών. Κωνσταντινούπολη 1860.
- Ἑρμηνεία τῶν Μακαρισμῶν. Ἐκδοσὴ Βρετανικοῦ Ἀστέρα, Λονδίνο 1860.
- Ἡ παπικὴ μανία ἐξηγουμένη. Κωνσταντινούπολη 1862.
- Ὁ Γερωντισμὸς. Κωνσταντινούπολη 1862.
- Ἀσπίς τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀθήνα 1862.
- Λύσις φιλοσοφικῆ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ. Ἀθήνα 1883.
- Φιλοσοφικά, τόμ. Α΄ 1864, τόμ. Β΄, 1867, Παρίσι.
- Ἰπόμνημα περὶ τῆς φύσεως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Κωνσταντινούπολη 1865.
- Ἡ ἐλευθέρρα τεκτονικῆ. Ἀθήνα 1867.
- Ἡ Μασονία γνωρίζομένη διὰ τοῦ μασονικοῦ διπλώματος. Ἀθήνα 1868.
- Λόγος φιλοσοφικός οὗ θέμα «Χριστός ἢ Αὐτοαλήθεια». Σύρος 1868.
- Λογικὸς ἔλεγχος θωρακωτοῦ τινος ἐλέγχου. Ἀθήνα 1869.
- Λόγος περὶ θαυμάτων. Ἀθήνα 1870.
- Λόγοι κατηχητικοὶ ἐπὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως. Ἀθήνα 1871.
- Ἀπολογία ἐπὶ τοῦ περὶ Ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ζητήματος. Ἀθήνα 1873.
- Λόγοι εἴκοσι: τὸ ἔθνοδόξαστον ἔργον τοῦ 1821. Ἀθήνα 1875.
- Ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι. 1876.
- Νέον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα. Ἀθήνα 1876-1882.
- Ἑρμηνεία τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. 1875-1878.
- Ἑρμηνεία εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. 1881.
- Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. 1881.
- Ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, τόμ. Β΄, Ἠθικῆ. 1883.
- Θεῖα καὶ ἱερά κατήχησις. Ἀθήνα 1885.
- Ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, τόμ. Γ΄, Θεολογία. 1886.
- Ἑρμηνεία τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ Α-Δ. Ἀθήνα 1887.
- Ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, τόμ. Δ΄, Φιλοσοφία. 1890.
- Ἑρμηνεία ὅλης τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόμ. Α΄-Γ΄. 1891-1899.
- Ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τοῦ ζωολόγου Ἑρν. Χαϊκελ. Ἀθήνα 1891.
- Ἑπτὰ πολιτικὰ μαθήματα «Ὁ Πλάτων». Ἀθήνα 1901.
- Ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας τε καὶ κακοδαιμονίας. Ἀθήνα 1902.
- Ἑρμηνεία εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Ἀθήνα 1902.
- «Λόγος», ἐφημερίδα. 1868-1905.
- «Δικαιοσύνη», ἐφημερίδα. 1866-1867.
- «Εἰρήνη». 1875.

Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905)

Φιλόσοφος καί ἠθικολόγος, λαϊκός ἱεροκήρυκας μέ πλατιά ἀκτινοβολία καί ἠγέτης ἀφυπνιστικοῦ κινήματος στήν μετεπαναστατική Ἑλλάδα.

π. Γ.Δ. Μεταλληνός

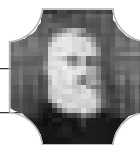
Γεννήθηκε στή Σίφνο καί σπούδασε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐργάστηκε γιά λίγο ὡς διδάσκαλος καί δημοσίευσε τίς πρῶτες μελέτες του. Ἄνθρωπος ἰσχυροῦ χαρακτήρα καί μέ διάθεση ἔντονα ἐλεγκτική, ἤλθε σέ σύγκρουση μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τοὺς γονεῖς τῶν μαθητῶν του, μέ ἀφορμή τήν «συχνή θεία κοινωνία», πού δίδασκε. Τό 1862, πῆγε στό Παρίσι ὡς οἰκοδιδάσκαλος τῆς οἰκογένειας Α. Ἀδαμαντίδου. Ἐκεῖ ἔμεινε δύο χρόνια καί μελέτησε τήν νεώτερη εὐρωπαϊκή φιλοσοφία. Ἡ ἀπολογητική του διάθεση ἐκφράστηκε γρήγορα μέ τή συγγραφή τῶν πρώτων του μελετῶν κατά τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας καί ὑπέρ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐπειτα ἀπό σύντομη παραμονή στήν Ἀθήνα (ὅπου ἐξεφώνησε τρεῖς λόγους), γύρισε στήν Κωνσταντινούπολη, συνεχίζοντας τό διδακτικό καί συγγραφικό ἔργο του. Μετά ἓνα ἔτος ὅμως ἀναγκάστηκε νά ἐγκατασταθεῖ μόνιμα στήν Ἀθήνα (1866).

Ὁ Μακράκης ἐνσωματώθηκε στόν ἑλλαδικό χῶρο σέ μιά κοσμογονική καί γι' αὐτό πολύ δύσκολη ἐποχή. Ἡ προϊούσα ἀστικοποίηση, ἡ ξενική ἐξάρτηση, ἡ πολιτική ἀρρυθμία, ἡ δράση ξένων παραγόντων (π.χ. θρησκευτικῶν προπαγανδῶν), ἡ προσκόλλησή στή «φωτισμένη Εὐρώπη» καί ἡ ἀδιάκοπη νόθευση τῶν παραδοσιακῶν κριτηρίων ἦταν προβλήματα πού δέν μπορούσαν νά ἀφήσουν ἀδιάφορο ἓνα ἀνήσυχο πνεῦμα, ὅπως ἦταν ὁ Μακράκης. Θέλοντας νά συμβάλει στήν καθολική ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, ἔθεσε ὡς βάση τήν ἀναγέννηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς κιβωτοῦ καί καταλύτη τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Γι' αὐτό ἐπιδόθηκε στό κήρυγμα (προφορικό καί γραπτό) καί στήν ἰδρυση θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν συλλόγων («Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής», «Ἰωάννης ὁ Θεολόγος», «Μέγας Κωνσταντῖνος», «Πλάτων»), γιά νά χρησιμεύσουν σάν «ζύμη» γιά τήν χρι-

στιανική ἀναγέννηση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ πληθωρική δράση καί οἱ μεγαλεπήβολοι στόχοι του εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τή μόνιμη σύγκρουσή του μέ τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού καθόριζαν τήν πορεία τοῦ νεότευκτου ἐλληνικοῦ κράτους. Ὅλη ἡ ζωή τοῦ Μακράκη ὑπῆρξε ἐκδίπλωση μιᾶς πολυδιάστατης σύγκρουσης καί συνεχοῦς ἐκ μέρους του ἀπολογίας.

Ὁ 19^{ος} αἰ. εἶχε τεράστια σημασία ὄχι μόνο γιά τήν Εὐρώπη, ἀλλά καί γιά τήν πατρίδα μας¹. Ὁ κοσμογονικός χαρακτήρας του γιά τήν Ἑλλάδα κορυφώνεται στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί στήν ἀναδημιουργία τῆς Νέας Ἑλλάδος, δηλαδή τήν ἐπανεμφάνιση στήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ὀργανωμένου Κράτους καί παράγοντος διαμορφώσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς στόν μεσογειακό χῶρο. Στήν κρίσιμη ὅμως αὐτή καμπή τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, ἡ ζωή του ἀφέθηκε στό ἔλεος ἀλλοτρίων δυνάμεων, πού, βλέποντας τήν μικρή Ἑλλάδα σάν ὄργανο τῆς πολιτικῆς τους, ἀνέλαβαν νά διαμορφώσουν τήν ζωή τους, σέ ὅλες τῆς τίς διαστάσεις, μέ βάση τά δικά τους πρότυπα. Ἡ ἐξάρτηση αὐτή ἀπό ξένες δυνάμεις ἀπέβη γιά τήν Πατρίδα μας, ἔκτοτε, ἀποπνικτική². Ἐξάρτηση ὄχι μόνο πολιτική, ἀλλά καί κοινωνική, καί πολιτιστική, καί πνευματική, ἀκόμα καί θρησκευτική. Ἀπό τήν ἐποχή τῆς Βαυαρικῆς (1833 κ.έ.), καί μετά τόν παραμερισμό τῆς ὀργανώσεως τοῦ Κράτους μας μέ ἀνατολικά καί ὀρθόδοξα ὑπαρκτικά κριτήρια — γιὰ τί τοῦτο ἐσήμαινε ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια (1831) — ἀρχίζει ἡ μεθοδευμένη ἐπιχείρηση ὀργανώσεως καί διαμορφώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ βίου, σέ κάθε του διάσταση, κατά τρόπο δυτικό, εὐρωπαϊκό³. Ἡ ἔντεχνη δέ προπαγάνδα ἐργάστηκε μέ σύστημα καί πείσμα νά ἐμπνεύσει στόν ἀποπροσανατολισμένο Λαό μας τήν πεποίθηση ὅτι ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος ἐξαρτᾶται ἀπό τόν

— Ὁ πρωτοπρεσβύτερος **Γεώργιος Μεταλληνός** εἶναι καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

έξευρωπαϊσμό της — μία ιδέα πού αποτελεί «σκόλοπα τῆ σαρκί» μας ἔκτοτε! Βέβαια, σέ τοῦτο συνέτειναν ὄχι μόνο οἱ ξένες προσπάθειες, ἀλλά καί οἱ λογάδες τοῦ Γένους, μέ σημαιοφόρο τόν Κοραῆ, πού εἶχαν ἤδη καλά μυηθῆ στήν ἰδέα τῆς ἀνάγκης τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ μας γιά τήν σωτηρία μας⁴. Ἔτσι, κοντά στήν προσπάθεια γιά τόν γρήγορο ἐξευρωπαϊσμό τῆς ἐθνικῆς ζωῆς μας, ἔγινε φανερό ἡ παράλληλη ἐπιδίωξη γιά τήν ἐκδυτικοποίηση (ἐξευρωπαϊσμό) καί τῆς θρησκευτικῆς μας ζωῆς, μέ κέντρο τά ἐκκλησιαστικά γεγονότα τοῦ 1833 (πραξικοπηματική ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου — σχίσμα μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο μέχρι τό 1850). Στό πρῶτο βοηθοῦσαν τά ποικίλα πολιτικά μέτρα. Στό δεύτερο συνέβαλαν οἱ δυτικοί Μισσιονάριοι, καί μάλιστα οἱ Προτεστάντες⁵.

Τό παράλογο καί συνάμα ἀψυχολόγητο αὐτό ἀνοιγμα-αὐτοπαράδοση πρὸς τή Δύση, ὄχι γιά λόγους μιᾶς πολιτικῆς ἀναγκαιότητας, ἀλλά καί σάν ἐσωτερική ἀνάγκη ὄλων ἐκείνων πού ἀπό ἐνα πνεῦμα στείρου «ἐπαρχιωτισμοῦ» περιφρονοῦσαν τήν ἐθνική τους κληρονομία, τήν ὁποία σεβάσθησαν οἱ αἰῶνες, γιά τήν ψεύτικη λάμψη τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας, συνετέλεσε στό ἀποτρόπαιο ἔγκλημα νά ἀφεθῆ ἔκθετο τό Ἔθνος στήν πνευματική σαπίλα τῆς ἤδη δηλητηριασμένης ἀπό τά μικρόβια τοῦ ὕλισμοῦ, ἀθεΐσμοῦ, θεοσοφισμοῦ, μασονισμοῦ, μαρξισμοῦ, ὀρθολογισμοῦ, σκεπτικισμοῦ καί μηδενισμοῦ Δύσεως. Τό πέρασμα τοῦ Θεοφ. Καίρη (1784-1853) ἀπό τήν πνευματική ζωή τῆς μετεπαναστατικῆς Ἑλλάδος ἐπιβεβαιώνει τήν ἀλήθεια αὐτή⁶. Ὁ δυτικός προβληματισμός — ξένος πρὸς τά ἰδικά μας ὑπαρκτικά πρότυπα — εἰσήχθη στή ζωή τοῦ Ἔθνους. «Ἐντός δέ τοῦ κλίματος τούτου ἐσημειώθη καί ὁ χωρισμός τῆς Θεολογίας ἀπό τήν ἐκκλησιαστικήν ἐμπειρίαν καί ζωήν, ἡ ἀλλοίωσις τῆς συνειδήσεως τῆς καθολικότητος τῆς Ὀρθοδοξίας καί ἡ θεώρησις αὐτῆς ὡς ὁμολογιακῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καί τέχνης χάριν δυτικῶν μορφῶν ἐκφράσεως...»⁷. Τά Μασονικά καί τά Σιμωνιακά (1867 καί 1874) εἶναι ἱκανά νά δείξουν πόσο εἶχε προχωρήσει ἡ διάβρωση, πού εἶχε ὑποστῆ ἡ ἑλληνική ἐθνική συνείδηση⁸. Ἡ παρουσία δέ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας ἦταν σχεδόν ἀνύπαρκτη, γιατί ἤδη ὁ Μάουερ εἶχε φροντίσει — καί τό ἔργο του συνέχισαν ἐπιδέξια ἄλλοι — ὥστε τίς ὑπεύθυνες ἐκκλησιαστικές θέσεις νά κατέχουν πρόσωπα πενιχρᾶς παιδείας, ἀλλά καί ἀνυπάρκτου δυναμικότητος, ἀνίκανα νά διεκδικήσουν τά

δίκαια τῆς Ἐκκλησίας, καί πολύ περισσότερο νά ἡγηθοῦν ἐνός τέτοιου ἀγῶνος⁹.

Μόλις ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀθήνα, ἐξεφώνησε σειρά ἐθνικοθρησκευτικῶν ὁμιλιῶν στήν πλατεία Ὀμονοίας, πού δημοσιεύθηκαν στήν ἐφημερίδα του «Δικαιοσύνη». Ταυτόχρονα ἄρχισε τήν γιά πολλά ἔτη συνεχιζόμενη ἐπιθεσή του ἐναντίον τῆς Μασονίας μέ τόση οξύτητα, ὥστε νά ἀπειληθεῖ ἡ ζωή του. Τά ἀντιμασονικά κηρύγματά του, πού εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στό λαό, κυκλοφόρησαν καί σέ εἰδικά φυλλάδια, πού ἔθεσαν τά θεωρητικά θεμέλια τοῦ ἀντιμασονικοῦ ἀγῶνα στήν Ἑλλάδα. Τόν Μάρτιο τοῦ 1868 ἀρχίζει ἡ ἐκδοση τοῦ καθαρά μακρακικοῦ περιοδικοῦ «Λόγος» μέ ὑπότιτλο («Ἐφημερίς τῆς ἐν Χριστῶ θρησκείας, πολιτείας, φιλοσοφίας»), πού ἐκφράζει τό πνεῦμα τῶν ἀγῶνων του (κάλυψη ὄλου τοῦ χώρου τῆς ζωῆς, θρησκευτικῆς, φιλοσοφικῆς καί κοινωνικῆς σφαίρας, κατά τήν γνωστή πλατωνική διάκριση τῶν ἀνθρωπίνων ψυχικῶν λειτουργιῶν, γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ «Χριστοποιήματος» ἢ «Χριστοκρατίας»). Ἀρχικά, ἡ δράση τοῦ Μακράκη ἐνθουσίασε τήν Ἱ. Σύνοδο, σέ σημεῖο πού νά συστήσει μέ εἰδική Ἐγκύκλιο τήν ἐφημερίδα του. Ἡ μακρακική ὁμως κριτική, πού δέν ἄφηγε κανένα ἄθικτο, γρήγορα προκάλεσε ἀντιδράσεις. Ὁ Μακράκης, παρουσιάζοντας κατά κάποιον τρόπο ἰδεοληπτικά φαινόμενα (πίστευε ὅτι ὁ «ἀποστολικός» ρόλος του τοῦ ἀπεκαλύφθη «ἄνωθεν»), θεωροῦσε τόν ἑαυτό του θρησκευτικοπολιτικό ἀναμορφωτή μέ θεία ἀποστολή. Ἐπόμενο, φυσικά, ἦταν ἡ κρίση του γιά τήν κατάσταση τῆς ἐποχῆς του, παρ' ὄλο πού συχνά δέν ἀπέχετο ἀπό τήν πραγματικότητα, νά ἀντιμετωπίζεται ἀπό μέν τά πλατιά λαϊκά στρώματα μέ ἐνθουσιασμό καί μέ ἐμπιστοσύνη, ἀπό τούς κύκλους ὁμως τῶν δεχομένων τόν ἔλεγχό του μέ ἀπέχθεια καί ἐμπάθεια. Ὁ Μακράκης ἔβλεπε τήν πολιτεία ὡς διεφθαρμένο σατανικό οἰκοδόμημα τήν Ἐκκλησία (Κλῆρο) σέ κατάσταση καταπτώσεως καί σιμωνίας καί τήν παιδεία ἀντιχριστιανική, γιατί ἦταν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς δυτικῆς ἄθρησκης φιλοσοφίας. Τό πανεπιστήμιο τό χαρακτήριζε «πανσκοτιστήριο», γιατί μετέδιδε τό δυτικό «σκοτάδι». Περισσότερο πολεμοῦσε τούς καθηγητές τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς γιά τό «δυτικό» φρόνημά τους. Ὁ Μακράκης διατεινόταν ὅτι πρόσφερε τά ἀντίδοτα στίς ἐλεγχόμενες ἀπ' αὐτόν παρεκκλίσεις, δηλαδή ἑλληνική παιδεία καί φιλοσοφία, ὀρθόδοξη πίστη (θρησκεία) καί ἑλληνορθόδοξη πολιτεία (κοινωνία). Τό πρόβλημα, φυσικά, τῆς παραδοσιακό-

τητας και ὀρθοδοξότητας τῶν «ἀντιδότων» τοῦ Μακράκη εἶναι τεράστιο, ὅπως ἀκόμη και τῶν ἐπιδράσεων πού δέχθηκε μέ τίς φιλοσοφικές του μελέτες, τό ἀντιμετωπίζουν δέ ἔρευνες πού γίνονται σήμερα και πού ἀναμένεται νά φωτίσουν τήν πληθωρική πράγματι προσωπικότητά του.

Μετά τό «μασονικό» ζήτημα, συγκέντρωσαν τήν προσοχή του τά «Σμωνιακά» (1874) (ἐκλογή μητροπολιτῶν μέ οικονομικά ἀνταλλάγματα), πού ὀδήγησαν σέ δριμύτατη ἐπίθεσή του ἐναντίον τῆς Ἱεραρχίας. Συχνές, ὅμως, ἦταν οἱ ἐπιθέσεις του και ἐναντίον τῆς πολιτείας γιά διάφορα ζητήματα, ἀλλά ὄχι χωρίς ὑπερβολές και ἀκρότητες. Ὁ Μακρά-

κης ἔμεινε πάντοτε ἄνθρωπος τῶν ἄκρων, ὅπως συμβαίνει πάντα μέ ὄλους ἐκείνους πού κάνουν τόν ἔλεγχο τῶν ἄλλων ὑπόθεση τῆς ζωῆς τους, μέ συνέπεια νά παραθεωροῦν τόν ἑαυτό τους. Σφοδρούς ἀγῶνες ἔδωσε και γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ὕλιστικῶν θεωριῶν τοῦ Χαϊκελ και τῶν ὀπαδῶν του Ἑλλήνων πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ὅπως ἀκόμη ἐναντίον τοῦ Πνευματισμοῦ, τοῦ θεάτρου, τῆς προσπάθειας γιά χειραφέτηση τῶν γυναικῶν κ.λπ. Στήν

ἐπιδίωξή του νά συμβάλει στήν ἐξυγίανση τοῦ πολιτικοῦ βίου και τοῦ Κοινοβουλίου, ἔλαβε ἐνεργό μέρος στήν πολιτική, ἀλλά δέν μπόρεσε νά ἐκλεγεῖ βουλευτής. Ἐπανελημμένα καταδικάσθηκε ἀπό πολιτικά δικαστήρια και φυλακίσθηκε συνολικά 18 μῆνες. Δέν ἔπαψε ὅμως νά κηρύττει και νά συγγράφει και νά περιοδεύει στίς ἐπαρχίες, προοδοποιώντας τή δομή και δράση τῶν θρησκευτικῶν Ἀδελφοτήτων.

Τό σημαντικότερο ὅμως πρόβλημα, στό ὁποῖο ἀναμίχθηκε ὁ Μακράκης και πού προκάλεσε τήν ἐκκλησιαστική του καταδίωξη, εἶναι ἡ θεωρία του γιά τήν «τριχοτομία» τοῦ ἀνθρώπου (τρισύνθετο).

Ὁ ἄνθρωπος, δηλαδή, δέν ἀποτελεῖται ἀπό δύο στοιχεῖα (σῶμα και ψυχή), ἀλλά ἀπό τρία (μέ τρίτο συστατικό τό «πνεῦμα»). Ὁ Μακράκης στηριζόταν σέ δική του ἐρμηνεία ὡς τοῦ χωρίου Γεν. 2,7, φθάνοντας στήν ἀντινομία ἀπό τή μιά νά δέχεται τή δική του ἐρμηνεία ἀνώτερη ἀπό τήν πατερική και ἀπό τήν ἄλλη νά ἐπικαλεῖται πατέρες γιά τή στήριξη τῆς θέσης του. Τό ζήτημα προκάλεσε ἔντονες και μακρές θεολογικές συζητήσεις, στίς ὁποῖες ἔλαβαν μέρος γνωστοί θεολόγοι τῆς ἐποχῆς, μέ πρῶτο τόν καθηγητή τῆς Δογματικῆς Ζ. Ρώσση. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ συντάκτης και τῆς Ἐγκυκλίου τῆς Ἱ. Συνόδου, πού

καταδίκασε τή διδασκαλία τοῦ Μακράκη (1878). Εἰδική ἐγκύκλιο ἐξέδωσε και τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἡ δέ Ἑλληνική Κυβέρνηση ἐκλείσε τή «Σχολή τοῦ Λόγου», πού ξαναλειτούργησε ὅμως ἀργότερα. Ὅλα δείχνουν τή ρευστότητα τῶν καιρῶν και τήν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα τῆς τότε κοινωνίας. Ὁ Μακράκης ἀπάντησε στίς κατηγορίες μέ Ἀπολογία (1873) και μέ εἰδική πραγματεία γιά τό τρισύνθετο (1882), ἀλλά και μέ σειρά ἄρθρων. Κατά τόν καθηγητή Ἱ. Καρμί-

ρη, ὁ Μακράκης «δέν ἡννῶει τό τρισύνθετον τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ αὐστηρᾷ φιλοσοφικῇ τριχοτομιστικῇ ἐννοίᾳ... οὐδ' ὑπεστήριξε τό τρισυπόστατον τοῦ ἀνθρώπου και οὔτε περιέπεσεν εἰς τήν πλάνην τῶν ὕλιστῶν και εἰς τήν τοῦ Πανθεισμοῦ, ὡς κατηγορήθη». Ἦταν μιά καθαρά μακρακική φιλοσοφική σύλληψη, πού ξεκινούσε ὅμως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία.

☆ ☆ ☆

Ὁ Μακράκης κατοχύρωνε τή δράση του μέ πλῆθος συγγραφῶν. Ὑπῆρξε ἀπό τούς πολυγραφότερους συγγραφείς τῆς ἐποχῆς του. Πολλά

Ἀποψη τῆς Σίφνου, ἰδιαιτέρης πατρίδας τοῦ Ἀπ. Μακράκη

συγγράμματά του μεταφράσθηκαν στην αγγλική και εκδόθηκαν από την «Χριστιανική Έκδοτική Έταιρεία» στο Σικάγο των ΗΠΑ. Τά σπουδαιότερα έργα του είναι: «Ἡ πόλις Σιών...», Κων/λη 1860· «Ἀσπίς τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας», Ἀθήναι 1862· «Ὑπόμνημα περί τῆς φύσεως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», Κων/λη 1865 (καί 6' ἔκδ. Ἀθήναι 1881)· «Ἀπολογία...» (1873)· «Ἡ Γραφή καί ὁ κόσμος...» (1905)· «Νέον ἐκπαιδευτικόν σύστημα» (Γραμματομάθεια, 1876, Λεξιμάθεια, 1878, Λογομάθεια 1882)· «Ἡ φιλοσοφία καί αἱ φιλοσοφικαί ἐπιστῆμαι» (νέο φιλοσοφικό σύστημα: τόμ. Α', Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν, ψυχολογίαν, λογικήν, 1876, τόμ. Β', φιλοσοφική ἠθική μεθ' ἱερᾶς ἱστορίας, 1883, τόμ. Γ', Θεολογία, 1886, τόμ. Δ', Φιλοσοφία, 1890). Δημοσίευσε ἀκόμη ἐρμηνευτικά σέ βιβλία τῆς Π. καί Κ. Διαθήκης καί Ἑρμηνεία ὅλης τῆς Κ. Διαθήκης (1891) καί πολιτικά ἔργα: «Ὁ πρῶτος καρπός τοῦ ἐν Ἀθήναις πολιτικοῦ συλλόγου ὁ «Πλάτων»...», 1901· καί «Ὁ δεύτερος καρπός...», 1902. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν τά ἀντιμασονικά, ἀντιπαπικά καί ἀντιπροτεσταντικά συγγράμματά του καί ἡ πληθώρα τῶν ἄρθρων του.

☆ ☆ ☆

Ὁ Μακράκης ὑπῆρξε μία ἀπό τίς φωτεινότερες μορφές τοῦ 19ου αἰ. καί μοναδική στό εἶδος τῆς φυσιογνωμίας. Ἐπιδίωξε καθολική ἀναμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ βίου καί ἠθική βελτίωσή του. Μέ τίς δικές του πνευματικές προϋποθέσεις καί τό δικό του τρόπο ἀγωνίστηκε γιά τή χριστοποίηση τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας. Τοῦ ἔλειπε ὁμῶς ἡ σαφής γνώση τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης. Παρά τήν περιπτωσιακή ἀναφορά του σέ πατέρες (γιά τό θέμα τοῦ τρισυνθέτου κυρίως) δέν δείχνει προσωπική μετοχή στήν πατερική παράδοση· καί αὐτή ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀτέλειά του. Ἡ ὑπερμπιστοσύνη πάλι στόν ἑαυτό του εἶχε ὡς συνέπεια τίς ἀκρότητές του, ἀλλά καί ἔμμονες ιδέες, πού προκάλεσαν τήν ἀντίδραση καί τῶν ἰδίων τῶν συνεργατῶν του. Ἀλλά καί ἡ ἱεραποστολική μέθοδος του ἀποδείχθηκε τελικά, παρά τόν ἐνθουσιασμό πού ἀρχικά εἶχε προκαλέσει, ὄχι ἡ πρόπουσα, ἀφοῦ ὀδήγησε σέ φυγόκεντρες τάσεις στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας καί κατά κάποιον τρόπο στήν ὑποκατάσταση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό ἄλλες συσσωματώσεις. Γι' αὐτό, παρά τήν ἀναγνώριση τῆς καλῆς του θελήσεως καί τῆς μεγάλης προσφορᾶς του, ὁ Μακράκης θά ἀπασχολεῖ ὡς πρόβλημα — ἐκκλησιαστικό καί κοινωνικό — γιά πολύ ἀκόμη

τήν ἐπιστήμη, γιατί ἡ δράση του σχετίζεται ἄμεσα μέ τή διαμόρφωση τοῦ συγχρόνου ἐλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἤθους καί ὄλες τίς παρεκκλίσεις του ἀπό τήν πατερική αὐθεντικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἄρθρο τοῦ Ἰ.Ν. Καμρίρη στή Θ.Η.Ε., τόμ. Β' (1966) στ. 514-517 (μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία). Βασική βιογραφία τοῦ Μακράκη εἶναι τό ἔργο τοῦ Μ. Χαρίτου, «Ἱστορία τοῦ Θεοσόφου διδασκάλου τοῦ ἐλληνικοῦ γένους Ἀπ. Μακράκη», τόμ. 4, Ἀθήναι 1920-29 (καί σέ ἕνα τόμο, Σικάγο 1964³). Σπουδαία συμβολή στή μελέτη τοῦ Μ. προσφέρουν δύο συλλογικά ἔργα: 1. «Λεύκωμα ἀναμνηστικόν Ἀπ. Μακράκη...», Ἀθήναι 1956, καί 2. «Λεύκωμα ἐπί τῆ 100ετηρίδι ἀπό τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ὁρθ. Χριστιανικοῦ Συλλόγου «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής»», Ἀθήναι 1979. Τίς «πλάνες» τοῦ Μακράκη ἔλεγε ὁ πατήρ Φιλ. Ζερβάκος (1957), ἐνῶ ἀνασκέυασε τίς «κατηγορίες» ὁ Χ. Ἀδαμόπουλος (1958). Ὁρθόδοξη κριτική τοῦ Μακράκη ἔκαμε ὁ μοναχός πατήρ Θεόκλητος Διονυσιάτης («Ἀθωνικά Ἀνθη», Ἀθήναι 1962, σ. 301 ἐ.ε.) καί κοινωνιολογική θεώρηση τοῦ ἔργου του ἐπιχειρήσε ὁ Βασ. Γιούλτση: «Κοινωνιολογική Θεώρησης τῶν Θρησκευτικῶν Ἀδελφοτήτων» (στόν τόμο: «Θέματα κοινωνιολογίας τῆς Ὁρθοδοξίας», ἐκδότης Γ. Μαντζαρίδης), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 174 ἐ.ε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά στή μελέτη Γ.Δ. Μεταλληνοῦ: «Τό ζήτημα τῆς Μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τήν Νεοελληνικήν κατά τόν 10' αἰῶνα», Ἀθήναι 1977, σ. 58 ἐ.ε., ὅπου καί βιβλιογραφία. Πρβλ. Π. Καρολίδου, «Εἰσαγωγή εἰς τήν Ἱστορίαν τοῦ 10' αἰῶνος», Ἀθήνησι 1891 - K.S. Latourette, «A History of the Expansion of Christianity», τόμ. IV, «The Great Century in Europe and the United States of America», N. York and London 1941.
2. Βλ. τήν ὠραία μελέτη τοῦ Τάσου Λιγνάδη «Ἡ ξενική ἐξάρτησις κατά τήν διαδρομήν τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους (1821-1945)», Ἀθήναι 1976 (ὅπου καί πλοῦσα βιβλιογραφία).
3. Βλ. Μεταλληνοῦ, «Τό ζήτημα...», ὅπ. παρ., σ. 64 ἐ.ε.
4. Βλ. Γιούλτση, «Κοινωνιολογική θεώρησις τῶν Θρησκευτικῶν Ἀδελφοτήτων», στόν τόμο «Θέματα Κοινωνιολογίας τῆς Ὁρθοδοξίας» (ἐπιμ. Γ. Μαντζαρίδου), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 174 ἐ., σ. 171 ἐ. Μεταλληνοῦ, σ. 66. Βλ. καί τό σπουδαῖο μελέτημα τοῦ Ν.Β. Γωμαδάκη, «Κλαστικισμός, Διαφωτισμός καί Ἀδαμάντιος Κοραΐς», στό περ. *Μνημοσύνη* 6 (1977), σ. 94-116, καί σ' ἀνάτυπο.
5. Βλ. Γ. Μεταλληνοῦ, μν. ἔργ., σ. 71 ἐ.ε., 395 ἐ.ε.
6. Βλ. πρόχειρα ἄρθρο τοῦ Βασ. Σφυρόερα στήν ΘΗΕ τ. 7 (1965), στ. 177-179 (βιβλιογρ.).
7. Γιούλτση, ὅπ. παρ., σ. 171/2.
8. Βλ. Γ. Κονιδάρη, «Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», σ. 258 ἐ.
9. Βλ. Χρ. Παπαδοπούλου, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήναι 1954, σ. 151. Πρβλ. Γ. Μεταλληνοῦ, μν. ἔργ. σ. 68/9. Τό «ἐπίπεδο» τῆς τότε Ἱεραρχίας δείχνει ἡ «Ἐγκύκλιος παραινεντική κατά τῆς διδασκαλίας Ἀπ. Μακράκη», πού ἐξεδόθη τό 1878. Βλ. Θ. Στράγκα, «Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία», τόμ. Α', Ἀθήναι 1969, σ. 403-408.

Ἀπόστολος Μακράκης

Ἐνας «αἵρετικός» αγωνιστής

Χρῆστος Ἡ. Χαλαζιάς

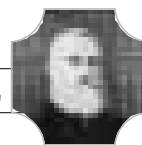
Ο πρῶτος ἱστορικός καί φιλόσοφος πού κατὰγγειλε δημόσια στήν Ἑλλάδα τή μασονία ἦταν ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Οἱ μασόνοι τόν θεωροῦν «αἵρετικό» καί φτηνό στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὡστόσο, φωτισμένα πνεύματα τοῦ τόπου μιᾶνε μέ θαυμασμό γιά τόν Ἀ. Μακράκη, πού οἱ θεωρίες του διδάσκονται σέ ξένα πανεπιστήμια. Καί τό ἔργο του, γενικά, ἔχει μεγάλη συμβολή τόσο στήν ἐκπαίδευση ὅσο καί στόν ἕναν κάποιον ἐκσυγχρονισμό, πού ἔγινε στήν ἐκκλησία. Ἦταν ὁ πρῶτος πού ζήτησε τό χωρισμό της ἀπό τό κράτος.

Τή σκέψη τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορούμε νά τήν κάνουμε κτῆμα μας καί, κυρίως, ὅταν ἀγωνίζεται γιά ἕνα καλύτερο αὔριο. Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ἔζησε μιά ἐποχή πού τό ἑλληνικό πνεῦμα δέν εἶχε νά παρουσιάσει καί πολύ σπουδαία πράγματα ὅσον ἀφορᾶ τήν κοινωνική ἐκκλησιαστική καί φιλοσοφία. Ἡ Ὀρθοδοξία τότε ἦταν καταπιεσμένη, μέ τίς βιογραφίες καί τή συνεχή ἀναγραφή τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων. Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης θέλησε νά ἀποδώσει ὅσο πιό πολύ μπορούσε ἀπλοποιημένη τή χριστιανική φιλοσοφία, ὥστε νά γίνεται κατανοητή καί ἀπό τούς ἀπλούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς. Τότε, ὅλες οἱ μεγάλες πόλεις, ὅπως λόγου χάριν ἡ Ἀθήνα, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Πάτρα κ.ἄ., ἔπαιρναν εὐρωπαϊκά πρότυπα. Βλέποντας αὐτήν τήν κατάσταση, ὁ Μακράκης θέλησε νά φτιάξει μιά θρησκευτική κοινωνία πού πρότυπό της θά ἦταν ὁ χριστιανισμός, ἀλλά ἔξω ἀπό κάθε ἐκκλησιαστικό δεσμό. Ἡ δέ διαπαιδαγώγηση θά γινόταν ἔξω ἀπό τά ἐκκλησιαστικά δόγματα: «τῶν παιδῶν διαπαιδαγωγικός θά ἦτο ματαιοπονία, ἐφ' ὅσον οἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἄρχοντες, κακοὶ ὄντες καί διεφθαρμένοι, ἀνατάσσονται κατὰ τοῦ καλοῦ, νομίζοντες, διότι ἐφόρεσαν τόν μανδύαν καί τήν μήτραν, ὅτι δικαιοῦνται νά τρέφονται ὡς κηφήνες ὑπό τοῦ λαοῦ καί νά δεσπόζωσιν ἀγερῶχος καί σατρα-

πικῶς ἐπί τῆς ἐκκλησίας, μηδέν ἔχοντες ὅσιον καί ἱερόν». Τό 1858 γράφει τήν Ἀποκάλυψη τοῦ θησαυροῦ τοῦ κεκρυμμένου, ὅπου ἀναλύει τήν πλήρη ἄγνοια τοῦ Θεοῦ Λόγου καί θεωρεῖ ὅτι αὐτός μέχρι τότε ἦτο κεκρυμμένος θησαυρός. Μετά δύο χρόνια φεύγει ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί ἔρχεται στήν Ἀθήνα γιά νά κάνει δημόσια κηρύγματα, ἀλλά ὁ τότε μητροπολίτης Νεόφυτος τοῦ τό ἀπαγορεύει καί γυρίζει πίσω στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά κάνει τό δάσκαλο. Τήν περίοδο αὐτή γράφει τό βιβλίον «Ἡ πόλις Σιών», ὅπου ἡ ὀνομασία ἔχει συμβολικό χαρακτήρα καί ὄχι οὐσιαστικό. Στό πρῶτο μέρος παρουσιάζει τήν ἀποφυγή τοῦ κακοῦ γιά τήν κατάκτηση τῆς αἰώνιας βασιλείας. Στό δεύτερο μέρος λέγει τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους κατακτᾶται. Πιό ἀπλά, μέ τήν ἐργασία αὐτή θέλει νά καταδικάσει τήν κακοδαίμονια καί νά τονίσει ὅτι ὁ ἀνθρώπος θά σωθεῖ ἀπό αὐτήν μόνο ὅταν ἀκολουθήσει τό δρόμο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πιστά. Ἄν καί τά δύο αὐτά βιβλία δέν εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση, δέν ἀπελπίστηκε καί συνέχισε νά γράφει. Ἡ τρίτη μελέτη του ἔχει τόν τίτλο «Λύσις φιλοσοφική ἐπί τοῦ προβλήματος τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ», καί εἶχε ἐκφωνηθεῖ στό Ἑλληνικό Λύκειο Σπ. Πατριμοῦ στίς 17 Ἰούλη 1860· σέ αὐτήν ὁ συγγραφεύς ζητεῖ τή φιλοσοφική καί θρησκευτική ἀνάλυση τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ. Τό 1862-64 βρισκόταν στό Παρίσι, ὅπου γράφει τέσσερις μελέτες στά γαλλικά, μέ ἀντικείμενο τή φιλοσοφία τοῦ Καρτεσιῦ. Γυρίζοντας ἀπό τό Παρίσι, πέρασε ἀπό τήν Ἀθήνα, ὅπου μίλησε μέ θέμα τά «Πολιτικά» τοῦ Πλάτωνα. Ὄταν ἐγκαταστάθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, ἔγραψε τό βιβλίον «Ἐπίσημα περὶ τῆς φύσεως τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας». Ἐδῶ προβαίνει σέ ἀνάλυση καί ὑποστηρίζει ὅτι τό μέγιστο ἔργο τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ θεμελιώδης νόμος τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ. Τό 1866, νομίζοντας ὅτι μετά τήν φυγή τοῦ Ὄθωνα ἡ Ἀθήνα ἀπέκτησε τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου,

— Ὁ Χρῆστος Χαλαζιάς εἶναι δημοσιογράφος εἰδικευμένος στίς αἵρέσεις.

ὁ Μακράκης ἐγκαταλείπει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα, ὅπου κάνει πατριωτικο-θρησκευτικές ὁμιλίες στὴν πλατεία Ὀμονοίας.

Αὐτοὶ οἱ λόγοι δημοσιεύτηκαν ἀργότερα στὴν ἐφημερίδα «Δικαιοσύνη», πού κυκλοφοροῦσε δύο φορές τὴν ἐβδομάδα ἀπὸ τὴν 30 Σεπτέμβρη τοῦ 1866, μέ διευθυντές τὸν Ν. Διανέξη καὶ τὸν Ἄ. Μακράκη.

Τὸν προηγούμενο μῆνα, ὁ Μακράκης εἶχε πάρει μιὰ ἀπειλητικὴ ἐπιστολή ἀπὸ ἕναν ἄγνωστο μασόνο. Τότε ἄρχισε τὸν ἰσχυρὸ ἀγῶνα κατὰ τοῦ σκοταδιστικοῦ μασονισμοῦ καὶ ἔγραψε δύο βιβλία: «Ἡ ἐλευθέρᾳ τεκτονικῇ» καὶ «Ἡ μασονία γνωριζομένη καὶ διὰ τοῦ μασονικοῦ διπλώματος». Μέ αὐτὰ τὰ δύο βιβλία θέλησε νὰ διαφωτίσει τὸ λαὸ γιὰ τὴν πράξει τῶν μασόνων. Δέν ἐπετίθετο μόνο κατὰ τῆς μασονίας ἀλλὰ καὶ κατὰ κάθε ψευτιάς τῆς ἐποχῆς του, πού σκοπὸ εἶχε νὰ ξεγελάσει τὸ λαὸ. Μετὰ τὸν λόγο πού ἔβγαλε στίς 13 Φλεβάρη τοῦ 1867, συνελήφθη καὶ καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση 16 ἡμερῶν γιὰ ἐξύβριση τῆς βασιλείας καὶ τῆς κυβερνήσεως Κουμουνοῦρου. Τὸ 1868 ἐκδίδει τὴν νέα ἐφημερίδα «Λόγος», πού περιεῖχε θέματα πολιτικά, θρησκευτικά, φιλολογικά, κοινωνικά κ.ἄ. Τὴν ἔβγαζε μιὰ φορά τὴν ἐβδομάδα. Τὸ 1871, ἄρχισε νὰ ἐρμηνεύει τὴν Βίβλο καὶ ἀνέπτυξε τὴν θεωρία τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου, ἀντὶ τοῦ δισυνθέτου πού ἐπικρατοῦσε στοὺς ἐκκλησιαστικούς κύκλους μέχρι τότε. Ἀναπτύσσοντας αὐτὴν τὴν θεωρία, ὁ Μακράκης ξεσήκωσε ἕναν ἀγῶνα κατὰ τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὴν τότε ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση. Τὸ 1872 φεύγει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ πάει στὴ Σίφνο, ὅπου θὰ ἔκανε θεραπεία στοὺς πόδι του, ἀλλὰ δυστυχῶς δέν ἐπῆλθε καμία βελτίωση καὶ τὸ 1874, λόγω γάγγραινας, τοῦ κόβουν τὸ ἀριστερὸ πόδι.

Βλέποντας ὁ Ἄ. Μακράκης ὅτι πολλοὶ ὁπαδοὶ του θεώρησαν ἄστοχη τὴν ἀνάλυση τοῦ τρισυνθέτου, ἀναγκάζεται νὰ γράψει τὴν «Ἀπολογία» του, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι τὸ τρισύνθετο δέν εἶναι ζήτημα πίστεως, ἀλλὰ φιλοσοφικῆς γνώσεως. Στίς ἀρχές τοῦ 1874 ἐκδίδει νέα ἐφημερίδα, τὴν «Εἰρήνη», πού κυκλοφοροῦσε κάθε Σάββατο. Συντάκτης εἶναι ὁ Σπ. Κροικιδᾶς.

Τὸ 1876, ἱδρύει νέο θρησκευτικὸ σύλλογο, τὸν «Ἰωάννη Βαπτιστῆ», μέ σκοπὸ τὴν γνώση καὶ τὴν σωτηρία τοῦ ἐπίγειου βίου. Στίς 4 Φλεβάρη τοῦ 1876 κυκλοφορεῖ τὸ τελευταῖο φύλλο τῆς «Εἰρήνης» καὶ ἀρχίζει ἡ ἐπανέκδοση τοῦ «Λόγου». Ὁ Μακράκης, βλέποντας τὸ σκοτα-

δισμό πού ἐπικρατεῖ στὴν παιδεία μέ τὴ μέθοδο τοῦ Κοραῆ, λέει μεταξύ ἄλλων, γι' αὐτόν: «Ἐπιτράνευσε τοῦ σκοταδισμοῦ καὶ τῆς ἀποπλανήσεως τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας, ἥτις διέφθειρε τὸ ἦθος τῆς φιλομαθοῦς νεολαίας».

Τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1876 ἱδρύει τὴ «Φιλοσοφικὴ καὶ Ἐκπαιδευτικὴ Σχολὴ Ἑλληνοπαίδων». Μετὰ δύο χρόνια, μέ διαταγὴ τοῦ ὑπουργοῦ Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, κλείνει ἡ Σχολὴ Μακράκη. Οἱ δάσκαλοι διώχθηκαν ἀπὸ τὴν ἀστυνομία καὶ οἱ μαθητὲς ἔφυγαν στοὺς ἐξωτερικοὺς.

Στίς 8 Γενάρη τοῦ 1879 δικάζεται ἐρήμη σὲ 100 ἡμέρες φυλακὴ, γιατί ἡ σχολὴ λειτουργοῦσε παράνομα. Τὸ Μάη τῆς ἴδιας χρονίᾳς δικάζεται ἀπὸ τὸ Πλημμελειοδικεῖο Ἀθῆνας μέ τέσσερις κατηγορίες, γιὰ: α) τὸ τρισύνθετο, β) τὴ διδασκαλία ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ τελείωσε τὸ πρῶτον κατὰ τὸ Βάπτισμα, γ) τὴ δημόσια ἐξομολόγηση, δ) τὴ μὴ μνημόνευση τοῦ Μητροπολίτη στὴ λειτουργία. Καταδικάστηκε σὲ δύο χρόνια φυλακὴ καὶ ἑκατὸ δρχ. πρόστιμο.

Στίς 23 Σεπτέμβρη 1879 προκηρύσσονται ἐκλογές, στίς ὁποῖες κατεβαίνει βάζοντας ὑποψηφιότητα ἀπὸ τὴν φυλακὴ Γκαρποζᾶ, ὅπου ἦταν φυλακισμένος. Δυστυχῶς, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολίτευσης ἀπέτυχε γιὰ 408 ψήφους. Τὴν ἴδια χρονιά φτιάχνει τὸν «Πανελλήνιο πολιτικὸν σύλλογο Μ. Κωνσταντίνος». Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1884 πραγματοποιεῖ περιοδεία σὲ πολλές ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας, μέ ὁμιλίες ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1885, βγάζει τὴν «Ἰερά καὶ θεία κατήχηση».

Ὁ Μακράκης, στὰ χρόνια πού πέρασαν δέ σταμάτησε νὰ σκέφτεται γιὰ τὴν καλύτερη τῆς παιδείας καὶ γράφει τρεῖς μελέτες: τὴ «Γραμματομάθεια», πού κυκλοφορεῖ τὸ 1876, τὴ «Λεξικομάθεια», τὸ 1878, καὶ, τέλος, τὴ «Λογομάθεια».

Τὸ 1901, δημιουργεῖ ἕνα νέο πολιτικὸν σύλλογο μέ τὸν τίτλο «Ὁ Πλάτων ὡς σχολεῖον καὶ διδασκαλεῖον τῆς ὑψηλῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης», μέ σκοπὸ νὰ διδάξει τὴ σωστὴ πολιτικὴ μόρφωση τῆς νεολαίας μας.

Ὁ Μακράκης, ἀναλύοντας τὰ τότε φιλοσοφικά ρεύματα, ἔγραψε ἕνα τετράτομο ἔργο κλονώντας μιὰ εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι θὰ λυθοῦν ὅλα τὰ φιλοσοφικά προβλήματα ἂν ἐνωθοῦν ὅλα τὰ φιλοσοφικά ρεύματα.

Στοὺς ἄλλους τόμους ἀναλύει τὰ ζητήματα τῆς ψυχολογίας, ἠθικῆς, θεολογίας καὶ λογικῆς. Στίς 24 Δεκέμβρη, ὁ Μακράκης, ὁ τα-

πεινός μαχητής ιεροκήρυκας δέχεται τό πρώτο μήνυμα τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ του, γράφοντας τήν τελευταία ἀγωνιστική του λέξη γιά τήν ἐφημερίδα. Ὅσο δυνατά καί εἰρηνικά δεχόταν κάθε κατάσταση, ἔτσι ταπεινά, εἰρηνικά καί ὄλο ἀπλότητα ἔψελνε τό «ἐπί σοί Κύριε ἤλπισα μή καταισχυθεῖην εἰς τόν αἰῶνα...» μέχρι τίς 5 τό ἀπόγευμα τῆς 24ης Δεκεμβρίου τοῦ

1905. Λίγες ὥρες μετά, θά ξαναγεννιόταν ὁ Μέγας Δάσκαλος τῆς Κοινωνίας, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἐνῶ αὐτός ἔφευγε γιά νέους κόσμους, ἀφήνοντας ἕνα ἔργο πού οἱ δῆμοί του θά προσπαθοῦν κάθε λίγο καί λιγάκι νά τό ἀφανίσουν, ξεχνώντας τήν παλιά λαϊκή παροιμία πού λέει: Τίποτα δέν μένει κρυφό. Ὁ χρόνος θά δικαιώσει τούς πάντες.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης καί ἡ ἐποχή του

Κώστας Σαρδελίδης

Οσοι (καί φοβᾶμαι ὅτι δέν εἶναι λίγοι) δέν ἔτυχε νά συναντήσουν στά διαβάσματά τους τόν Ἀπόστολο Μακράκη ἤ ν' ἀκούσουν γι' αὐτόν, θά βλέπουν τό σημερινό ἐνδιαφέρον γι' αὐτόν μέ ἀδιαφορία, ἀπορία ἤ καί ἐπιφύλαξη. Ποιός εἶναι αὐτός πάλι; Θ' ἀναρωτιοῦνται.

Ἄλλοι, πού γνωρίζουν τίς ἐκπλήξεις τῆς ἐρευνας, θά μίλησαν γιά κάποιο νέο ἀστέρι, πού ἀνακάλυψε τό τηλεσκόπιό της στόν Γαλαξία τῆς Ἱστορίας.

Ἡ Ἱστορία, γιά τήν ὁποία μιλάμε πολύ εὐκόλα ὅλοι, ἀκόμα καί στό δρόμο, στό πόδι, εἶναι πολύ δύσκολη ὑπόθεση, ἴσως περισσότερο ἀπό πολλές ἄλλες ἐπιστῆμες.

Γιά τήν Ἱστορία ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἴμαστε εἰδικοί. Πῶς, λοιπόν, ἀγνοοῦμε τόν Ἀπόστολο Μακράκη; Δέν εἶναι ὁ μόνος. Πολλοί ἄλλοι Μακράκηδες, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐνδιαφέροντες, συνοδοιποροῦν μέ τούς ταπεινούς καί καταφρονεμένους τῆς Ἱστορίας.

Φθάνει νά σᾶς πούμε, ὅτι μέχρι ψές ἀκόμη ἀγνοοῦσαν θεληματικά στά Σχολεῖα μας καί στά Πανεπιστήμιά μας τήν συγκλονιστικότερη περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, τήν Τουρκοκρατία. Ἀπό τήν Ἄλωση στόν Ρήγα. Ὁ αὐτοματισμός στήν Ἱστορία.

Ποιός, ὅμως, εἶναι ὁ Ἀπόστολος Μακράκης καί ποιά εἶναι ἡ ἐποχή του; Καί, γιά νά ἔρθουμε στό θέμα μας, ποιά σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἡ Προσωπικότητα αὐτή μέ τή δική μας ἐποχή;

Λοιπόν, ναί, ὁ Ἀπόστολος Μακράκης εἶναι σήμερα κοντά μας περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά καί τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, στά ὁποῖα ὁ ἴδιος διαδραμάτισε, ἀπό τή σκοπιά του, σοβαρό ρόλο, εἶναι καί προβλήματα σημερινά, δικά μας.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης στάθηκε μιά προφητική μορφή τοῦ περασμένου αἰῶνα καί, ἂν ἄλλοι ἐπέμεναν νά προσκυνοῦν — πράγμα πού γίνεται ἀκόμα ἄλλωστε καί σήμερα — τόν ψεύτικο Θεό Βάαλ, ἡ εὐθύνη ἀνήκει σ' αὐτούς κι ὄχι σέ ἐκεῖνον.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ἦταν ἡ ἀγωνιώδης κραυγή τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τῆς Ὀρθοδοξίας. Γι' αὐτόν, ὑπατή Ἀρχή εἶναι ὁ Χριστός, ἔξω ἀπό τόν ὁποῖο δέν ὑπάρχει Σωτηρία γιά τό Ἑλληνικό Ἔθνος (ὅπως καί γιά κάθε ψυχή). Τήν ἔνωση τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς μέ τόν Ἑλληνισμό, πού σφυρηλάτησαν αἰῶνες αἰῶνων, προσπάθησε ὁ Μακράκης νά περισώσει ἀπό τά ἀλλεπάλληλα πλήγματα τῶν ἐχθρῶν τοῦ Γένους.

Ἐβλεπε ἡ θεοκίνητη μορφή του τόν Ἑλληνισμόν αὐτόν νά περιορίζεται ἐπικίνδυνα, γιά νά ἐξαφανισθεῖ τελικά στό ἐλλαδικό ἔλος τοῦ 1922 μέ τήν Μικρασιατική Καταστροφή.

Δολοφονήσαμε τήν Μεγάλη Ἰδέα, πού κακῶς, κάκιστα πιστεύουμε, ὅτι γεννήθηκε μετά τόν ἱερόν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, κι ὕστερα ρίξαμε πάνω της ὅλα τά δικά μας σφάλματα. Δέν ἔχουμε τήν λεβεντιά νά τό ὁμολογήσουμε. Ἀλλά ἡ ἀλήθεια, καί μόνη αὐτή, ἐξαγνίζει καί λυτρώνει τόν ἄνθρωπο. Ἄς μήν τήν φοβόμαστε λοιπόν. Καιρός νά τήν δοῦμε κατάματα. Σήμερα, τά κάναμε ὅλα κουρέλι. Τά γελοιοποιήσαμε καί τά γελοιοποιοῦμε καθημερινά ἀπό πλέγμα ἐνοχῆς ἢ ἀπό ἄκρατο πνεῦμα πιθηκισμού.

Φοβόμαστε συχνά νά ὁμολογήσουμε τήν πίστη μας, νά ἐκδηλώσουμε τόν πατριωτισμό μας, νά μαρτυρήσουμε τήν ἀλήθεια.

Ποιοί νέοι πασάδες γυροφέρνουν τό γιαταγάνι τους πάνω ἀπό τά κεφάλια μας; Ὅποιοι κι ἂν εἶναι, καλοῦμαστε νά σταθοῦμε ὀρθιοι. Τά μόνα σύνορα πού ἀμφισβητοῦνται σήμερα σ' ὅλο τόν κόσμο εἶναι τά ἐλληνικά καί ἡ τραγωδία τῆς Κύπρου δέν εἶναι ἀποτέλεσμα προσωρινῆς ἢ μακροπρόθεσμης ἐξυπηρετήσεως τῶν ξένων συμφερόντων, ἀλλά ἓνα ἀκόμα πλήγμα στήν τελευταία, οὐσιαστικά, πού μᾶς ἀπόμεινε ἀκρόπολη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τόν ἀπέθαντο αὐτόν καί Μεγαλομάρτυρα Βιγλάτορα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς.

Εἶναι ἱστορικό λάθος νά πιστεύουμε ὅτι ὕλοποιήσαμε τά ὄνειρα τοῦ Γένους μέ τήν Μικρα-

— Ὁ Κώστας Σαρδελίδης εἶναι δημοσιογράφος καί συγγραφέας μέ ἐρευνητικό ἔργο στή Θεολογία.

σιατική Έκστρατεία. Δέν τά υλοποιήσαμε. Τά δολοφονήσαμε. Στήν προσπάθειά μας νά ταυτίσουμε τήν Ελλάδα μέ τόν Έλληνισμό, δύο έννοιες τελείως αντίθετες, καταστρέψαμε τόν δεύτερο και λίγο έλειψε νά παρασύρουμε στήν ολοκληρωτική καταστροφή και τήν πρώτη.

Ο Έλληνισμός — τό μέγα Κράτος τών Ελλήνων — ξανάγινε τώρα Ελλάδα. Καί αγωνιούμε σήμερα, μέ τόν Τουρκο εκείθεν του Αιγαίου μπάστακα, στή δική μας Ανατολή, τών συμμάχων μας και μή, νά εξασφαλίσουμε τό σαρκίο μας τό πανάθλιο από τίς εθνικές μας Αμαρτίες.

Τό Έθνος μας πρέπει κάποτε νά καταλάβει, ότι ή Εθνική και ήθική αποκορύφωση τής Ελλάδος είναι ο Έλληνισμός μέ κορώνα του τήν Ορθοδοξία.

Ο Απόστολος Μακράκης είχε τό μεγάλο και σπάνιο προνόμιο νά προπορεύεται τής εποχής του. Η θεοκίνητη γλώσσα του, λοιπόν, ήταν σκληρή και ασυνθηκολόγητη. Γιατί έβλεπε, ότι άλλοι δέν έβλεπαν ή δέν ήθελαν νά βλέπουν. Κι αυτό είναι, βασικά, εκείνο πού προκάλεσε τήν όργή τής κατεστημένης τάξεως τής εποχής του έναντίον του, αλλά και τήν σύγχυση, τήν σκόπιμη θά λέγαμε σύγχυση, ως προς τίς φιλοδοξίες του και τίς επιδιώξεις του.

Προέβλεπε καθαρά τόν κίνδυνο, πού ταλαιπωρεί και σήμερα τό Γένος μας μέ τούς ίδιους πάντοτε έχθρούς, όπως και στήν εποχή του. Πώς νά τόν καταλάβουν, λοιπόν, οί μικρόψυχοι και οί καιροσκόποι, οί μικρόνοις και οί τσαρλατάνοι;

Ο Απόστολος Μακράκης είναι μιά μεγάλη εθνικοθρησκευτική μορφή, από εκείνες πού ενοχλούν μέ τό ήθος τους και τήν τόλμη τους. Γι' αυτό και μισούνται και διαβάλλονται, αλλά και προκαλούν τόν θαυμασμό και τήν αγάπη, γίνονται σημείον αντιλεγόμενον, ενώ οί ίδιοι έχουν ξεκάθαρη θέση και απέναντι στον έαυτό τους και, πρό παντός, απέναντι στους άλλους.

Δέν είναι τυχαίο ότι στις 29 Μαΐου 1866, ήμέρα μεγάλου πένθους για τό Γένος μας, αρχίζει έναν κύκλο είκοσι όμιλιών στήν πλατεία Ομονοίας, μπροστά σε μιά λαοθάλασσα, μέ θέμα «Τό έργον τών Πατέρων του 1821...». Καί δέν είναι επίσης τυχαίο ότι οί όμιλίες του αυτές προκαλούν αναταραχή μεγάλη και ή τότε κυβέρνηση Κουμουνδούρου διατάσσει τήν αστυνομία νά επέμβει, μέ αποτέλεσμα ο Απόστολος Μακράκης νά συρθεί βίαια από τό βήμα, νά συλληφθεί και νά φυλακισθεί. Αντίθετα, αυτά και άλλα, πού θά μνημονεύσουμε, έχουν απόλυτη συνάρτηση μέ, ότι είπαμε προηγουμένως, τήν παντελή

έλλειψη βασικών προσανατολισμών τής εποχής του και τήν κοντόφθαλμη αντίληψη τών προβλημάτων της από τήν ήγεςία της.

Είναι γνωστό ότι, όταν υπενθυμίζει στους άρχοντες τό καθήκον τους πού συχνά τό ξεχνούν, ή θέλουν νά τό ξεχνούν, ή σύγκρουση μαζί τους είναι μοιραία. Καί ο Απόστολος Μακράκης, ή έλέγχουσα συνείδηση του λαού-δοκιμαστήριο συνειδησεων, έκανε αυτό ακριβώς τό πράγμα. Πολύ περισσότερο, όταν ο λαός, στήν πλειονότητά του αναλφάβητος και εξαθλιωμένος, εύκολα παρασυρόταν από τούς δημαγωγούς, και οί γαλβανισμένοι τενεκέδες φάνταζαν στά μάτια του για χρυσάφι.

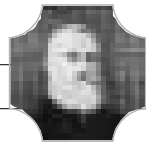
Ο Απόστολος Μακράκης υψώθηκε σε μεγάλη εθνικοθρησκευτική λαϊκή μορφή και υπερασπίστηκε, πρώτος αυτός στήν εποχή του, τά δίκαια του λαού, του όποιου στάθηκε έως τό τέλος τής ζωής του, ο πιο γνήσιος έκφραστής.

Η ολοκλήρωση του έργου τών Πατέρων του 1821, για τήν όποία μιλούσε, ήταν κάτι πού ενοχλούσε τό κατεστημένο, πού δέν ήθελε νά θυμάται ή είχε πάθει τέλεια άμνησία. Δέν ήθελε, δηλαδή, νά θυμάται τό κύριο χρέος του απέναντι στις πανάγιες μορφές τών Νεομαρτύρων του Γένους, και ό,τι έλεγε ή έκανε για αυτό ήταν όλοτελα έξωτερικό, πατριδοκαπηλικό, ψεύτικο, για τά μάτια του κόσμου. Μάτια όμως τώρα του κόσμου ήταν για πάντα τά άγρυπνα μάτια του Αποστόλου Μακράκη.

Η έλλαδική ιδέα ολοκληρώνεται μέ τούς πολέμους 1912-1913, αλλά όχι και τά σχέδια τών έχθρών του Γένους. Αυτά θά ολοκληρωθούν μέ τήν Μικρασιατική Καταστροφή. Τό τίμημα τής Ελλάδος ήταν ο Έλληνισμός.

Ο Απόστολος Μακράκης είναι ίσως ο πρώτος πού, σαν τολμηρός χειρουργός, έμπηξε τό νυστέρι του στό άρρωστο και κριματισμένο από τά ίδια τά ανομήματά του κορμί τής υποτέλειας, τών ανεπίτρεπτων και άθέμιτων συνειδησιακών συναλλαγών και τής πατριδοκαπηλικής συνθηματολογίας στήν κορυφή, για νά δώσει διέξοδο στον υπερχειλισμένο χείμαρρο τών εθνικών, κοινωνικών και θρησκευτικών προβλημάτων, πού είχαν συσσωρευθεί επικίνδυνα στή βάση και άπειλούσαν αυτό τό ίδιο τό Γένος, αυτή τήν ίδια τήν Ορθοδοξία. Έκφράζει τήν ιδέα του Έλληνισμού και άρνείται τήν υποταγή στήν έλλαδική πολιτική, στήν όποία υποτάσσονται ένας-ένας οί επιβήτορες τής έξουσίας, καθοδηγούμενοι, μέ τή θέλησή τους ή όχι, από τίς ξένες ή ξενοκίνητες ντόπιες δυνάμεις πού διαφεντεύουν τή χώρα.

Δέν πολεμάει, τουλάχιστον φανερά, τό έλλα-

δικό ιδεώδες. Τό δέχεται σάν μέσο γιά τήν ολοκλήρωση του ιδεώδους του Έλληνισμού, του υψιστου σκοπού του Γένους.

Οί όμιλίες του γιά τήν ολοκλήρωση του έργου των Πατέρων του 1821 είναι πραγματικά αποκαλυπτικές. Έκει βλέπουμε πόσο βαθιά είχε μελετήσει τήν ιστορία της Δύσης και της Ανατολής, τά πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά προβλήματα της εποχής του. Ακόμα μέ πόση προσοχή και λεπτότητα, μέ πόση ευθύνη, αλλά και αυστηρότητα τά αντιμετώπιζε ο ίδιος, ώστε νά μήν παρασύρει τά πλήθη, πού τόν παρακολουθούσαν σ' όλες του τίς εκδηλώσεις, σέ έκνομες πράξεις.

Ναί, ο Απόστολος Μακράκης ήταν άκρωσ αυστηρός, συχνά απόλυτος, πάντοτε ασυνθηκολόγητος και ασυμβίβαστος σέ ό,τι αφορούσε τίς αρχές του, αλλά ποτέ δημαγωγός και όνειροπόλος. Ήταν ρεαλιστής. Τό πρόγραμμά του είχε τήν συνηγορία και τήν απόλυτη συμπαράσταση της Ιστορίας και του Έλληνισμού όλόκληρου, πού τότε ακόμα ήταν ουσιαστικά ο κυρίαρχος της Ανατολής. Δέν σκιαμαχούσε ο Απόστολος Μακράκης, όπως συχνά έκαναν άλλοι. Πατούσε γερά στήν ιερή του γη. Τήν αίσθηση της πραγματικότητας τήν είχαν χάσει εκείνοι πού τόν πολεμούσαν, εκείνοι πού σχινοβατούσαν και είχαν γίνει θέαμα τερπνόν και αλλότριον.

Τά προτερήματα αυτά, πού ήταν βίωμά του, τά απαιτούσε και από τούς άλλους. Έγινε αυστηρός πρώτα μέ τόν έαυτό του και μετά μέ τούς πλησίον του. Έβαλε κάτω από τό φως του έξαντλητικού έλέγχου και της αυστηρής κριτικής και δοκιμασίας πρώτα τό δικό του κορμί και μετά τών άλλων.

Η μάσκα πού τόσο συχνά φοριέται ιδιαίτερα στήν εποχή μας, σέ σημείο πού ο άκέραιος χαρακτήρας, ο ασυμβίβαστος και ασυνθηκολόγητος νά θεωρείται τρελλός και νά του στέλνουν ακόμα και στό σπίτι τούς ψυχιάτρους νά τόν εξετάσουν, όπως έγινε μέ τόν Άγιο Φλωρίνης Αυγουστίνου στά χρόνια της δικτατορίας, στό πρόσωπο του Απόστολου Μακράκη δέν πήγαινε και δέν δοκιμάστηκε ποτέ. Ήταν προκλητικά ειλικρινής. Πρώτα όμως μέ τόν έαυτό του και μετά μέ τούς άλλους. Αυτό, φυσικά, είναι άκατανόητο γιά πάρα πολλούς και μπουρλότο στά θεμέλια του κατεστημένου, πού συχνά θεωρεί τήν ήσυχία του νεκροταφείου απόδειξη ότι όλα πάνε καλά.

Ο Απόστολος Μακράκης έκανε ένα πολύπλευρο άγώνα. Είχε νά παλέψει μέ τήν άγνοια, τήν άμορφωσιά, τόν καιροσκοπισμό, τή συμφωνία, τή δημαγωγία, τή μασονία, τή ξενοκρατία, τήν

κοινωνική, πολιτική και θρησκευτική μακαριότητα, νά επαναφέρει άρχοντες και λαό στίς άδολες πηγές της ζωοποιού Παραδόσεως του Γένους.

Άγωνίστηκε σκληρά, συχνά μέ κίνδυνο της ζωής του, γιά όλ' αυτά. Άντιπροσωπευτικός τύπος ο ίδιος αυτής της παραδόσεως, συνεχιστής του κατασυκοφαντημένου κινήματος των «Κολλυβάδων» του 18ου αιώνα, του όποιου τό πνεύμα άσφυκτιούσε κυνηγημένο σέ ύγρά και τρισάθλια καταγώγια, προσπάθησε νά βρει τόν χαμένο κρίκο πού θά ένωνε ξανά τούς Όρθόδοξους Έλληνες μέ τήν συνειδητή μυστηριακή ζωή της Έκκλησίας και άν σήμερα βλέπουμε τούς πιστούς νά κοινωνούν συχνά, τούτο όφείλεται κυρίως στήν πνευματική προεργασία του Απόστολου Μακράκη και των συνεχιστών του έργου του.

Οί πρωτοχριστιανικές άρετές και τό πρωτοχριστιανικό πνεύμα της Έκκλησίας ξαναβρίσκουν στήν προσωπικότητά του τήν πιό γνήσια έκφρασή τους. «Σαλός» κατά Χριστόν μέσα στόν κόσμο, στόν όποιο αισθανόταν ολοκληρωμένος, ήταν έπόμενο νά προκαλέσει τήν εφησυχάζουσα ή έννοχα θορυβοποιούσα κοινωνία της εποχής του.

Οί Έλληνες της περιόδου πού ακολουθεί είναι φιλοξενούμενοι στό ίδιο τους τό σπίτι. Άλλοι τώρα τό διαφεντεύουν. Γιατί, άν έλειψαν, στό απελευθερωμένο κομμάτι, οι πασάδες της Ανατολής, περίσσευαν οι πασάδες της Δύσης. Η δέ πονηρά διπλωματία — παρατηρεί ο Απόστολος Μακράκης — έξ αρχής του ιερού άγώνος πτοηθείσα... έπενόησε δεσμά... Τά δύο θηρία ίστανται άπέναντι. Τό μέν έν τή Ανατολή, τό δέ έν τή Δύσει...

Ο λαός μας αισθάνεται τήν προδοσία, αλλά δέν μπορεί νά κάμει τίποτε. Οί πληγές από τόν άγώνα είναι ακόμα άνοιχτές. Πεινασμένος και έξαθλιωμένος, βλέπει τούς ξένους ή προσποιείται ότι τούς βλέπει σάν προστάτες του. Οί Βαυαροί προχωρούν σέ βάθος. Άν μπορούσαν (τό επιχείρησαν, άλλωστε, σέ σοβαρό βαθμό), θά του ξερίζωναν και τήν πίστη του ακόμα. Από τούς ήγέτες του, άλλοι είναι Ρωσόφιλοι, άλλοι Άγγλόφιλοι και άλλοι Γαλλόφιλοι. Και μόνο οι Έλληνόφιλοι σπανίζουν. Στίς όμιλίες του γιά τήν ολοκλήρωση του έργου των Πατέρων του '21, από τίς όποιες σταχυολογούμε τά άποσπάσματα πού μνημονεύουμε, ο Απόστολος Μακράκης διαχωρίζει τόν λαό από τήν ήγεςία του. «Ο έλληνικός λαός — γράφει — είναι λαός των τριών του ουρανού δυνάμεων (δηλαδή της Αγίας Τριάδος), και ούτε ρωσίζει, ούτε άγγλίζει, ούτε γαλλίζει, αλλά μόνον έλληνίζει...».

Οι ξένοι θερίζουν τούς κόπους μας και μεις τούς θεωρούμε προστάτες. Ο εξισλαμισμός λέγεται τώρα εκπροτεσταντισμός και ή καθ' ήμας Ανατολή γίνεται καθ' ήμας Δύση. Η έλλαδική ιδέα προχωρεί μέ τήν απεμπόλιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και τή δημιουργία τής Αυτόκεφάλου έλλαδικής Έκκλησίας. Η ήθική και πνευματική αποκορύφωση του Γένους μας, ο Έλληνισμός, ή ελληνική Όρθοδοξία, δέχονται τώρα άπανωτά πλήγματα μέ τή δική μας άνοχη και συνεργασία.

Η νεότητα του Άπόστολου Μακράκη θά περάσει μέσα από αυτό τό δοκιμαστήριο και θά βγει άλώβητη. Όταν φεύγει από τήν γενέθλια πατρίδα του, τή Σίφνο, γιά τήν Κωνσταντινούπολη, όπου εργάζεται ο πατέρας του Μανουήλ, είναι νέος. Όταν όμως επιστρέφει στή Σίφνο, τό 1851, είναι 21 χρονών παλληκάρι. Πέρ' από αυτό και μέχρι νά μεταφερθεί όριστικά στήν Άθήνα, όπου οί συνθήκες γιά ν' αρχίσει τόν άγώνα του είναι οί κατάλληλες, βρίσκειτά σέ μιά συνεχή έγρήγορση.

Η μητέρα του Αικατερίνη θά του δώσει τήν Έλληνο-χριστιανική εκείνη άγωγή, γιά τήν όποία σήμερα οί γονείς άδιαφορούν και συχνά αισθάνονται άποτροπισμό, γιά νά υίοθετήσουν, μέ τήν μεγαλύτερη εύκολία, ξενόφερτες μεθόδους και νά φανούν έτσι δήθεν προοδευτικοί και μοντέρνοι, γιά νά μήν πούμε ότι, συχνά, τά παιδιά μεγαλώνουν σήμερα έρήμην των γονιών τους, έρμαιο διάφορων ύπόπτων πολιτικών όργανώσεων.

Ο μικρός Άπόστολος ήταν άριστος στό σχολείο του νησιού του και σ' όλα τά σχολεία πού έέρασε, αλλά ο πρώτος και μέγάλος δάσκαλος ήταν γι' αυτόν ή άπλή Σιφνιώτισσα μητέρα του και άργότερα, στήν Κωνσταντινούπολη, ο πατέρας του, ο όποιος, παρά τόν καθημερινό μόχθο, έβρισκε πάντοτε τήν ώρα νά φροντίσει τόν γιό του. Τά έξαιρετικά προσόντα του μικρού Άπόστολου εκδηλώθηκαν από τήν ηλικία αυτή. Έντυπωσιάζουν προσωπικότητα του Έλληνισμού τής Πόλης, κοντά στήν όποία δούλευε ο πατέρας του Μανουήλ, μέ άποτέλεσμα νά τόν πάρει κάτω από τήν προστασία τής και νά τόν βάλει υπότροφό τής στήν Μεγάλη του Γένους Σχολή, στήν όποία, μόλις τελειώσει, θα γίνει στέλεχος του διδακτικού τής προσωπικού.

Ο Σωκράτης και ο Πλάτων συγκεντρώνουν περισσότερο τό ενδιαφέρον του και οί πλατωνικοί διάλογοι, γιά πρώτη φορά ίσως τά νεώτερα χρόνια, θά συνοδοιπορήσουν μέ τήν χριστιανική φιλοσοφία γιά νά αντιμετώπισουν τήν άθείστική λαί-

λαπα πού χτυπάει τίς πόρτες των άνωτάτων εκπαιδευτικών μας ίδρυμάτων, όπως καλή ώρα σήμερα μέ άλλη, πιό επικίνδυνη θά λέγαμε, μορφή.

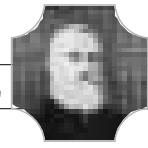
Ο Άπόστολος Μακράκης θά ξαναδώσει στή σωκρατική φιλοσοφία τόν ρόλο τής εποχής τής. Θά τήν ξαναβγάλει, από τήν άποπνικτική άτμόσφαιρα των σπουδαστηρίων, στήν αγορά, όπου προετοιμάζουν τόν θρίαμβό τους οί νέοι Σοφιστές. Τήν βλέπει όμως και τήν έρμηνεύει κάτω από τό πρίσμα τής χριστιανικής φιλοσοφίας, τής δίνει δηλαδή χριστιανικό περιεχόμενο, διαιώνιες διαστάσεις.

«Η φιλοσοφία — θά κηρύξει — είναι έλευθερία και ανεξαρτησία από τής εξουσίας του ψεύδους και τής άδικίας, ύποταγή όμως και δουλεία εις τήν εξουσίαν τής αληθείας και τής δικαιοσύνης. Επίσης είναι άτιμον και άισχρόν εις τόν φιλόσοφον νά ύποτάσσηται εις τό ψεύδος και τήν άδικίαν, και νά άπειθή εις τήν αλήθειαν και τήν δικαιοσύνην. Όσον δέ έντιμον τό επαναστατείν κατά του ψεύδους και τής άδικίας, τοσοούτον έντιμον και τό πειθαρχείν εις τήν αλήθειαν και τήν δικαιοσύνην. Διό και ήμεις σήμερα σωκρατικώς φιλοσοφούντες ύψοῦμεν τήν σημαίαν τής επαναστάσεως κατά των κακώς έστώτων. Έπαναστατούμεν κατά των κακων όσα ήμίν προσεκολλήθησαν εκ τής ζοφώδους Δύσεως, εκ τής πόρνης Βαβυλώνος. Έπαναστατούμεν κατά του πολιτικού κώδικος, τόν όποιον έπέβαλεν εις τόν τράχηλον του έθνους ή επίβουλος του ελληνισμού ξενοκρατία, επαναστατούμεν κατά τής αλόγου κοινής γνώμης, κατά των δυτικών προλήψεων, κατά των διεφθαρμένων τής Δύσεως ήθων. Έπαναστατούμεν κατά του άντεθνικού πανσκοτιστηρίου, τό όποιον ψευδώς λέγεται έθνικόν πανεπιστήμιον... Η φιλοσοφία των τής Δύσεως σχολων είναι αυτή η Φιλοσοφία τής Έλλάδος διεφθαρμένη... διά τοῦτο ήμεις οὐδόλως πρέπει νά ανταλλάξωμεν τήν νοθεύεισαν... αντί τής γνησίας και πατρίου...».

Άργότερα (1862), θά μελετήσει και από κοντά, στό Παρίσι, τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, θά γράψει στά γαλλικά περισπούδαστα φιλοσοφικά συγγράμματα, θά γνωριστεί μέ προσωπικότητες τής εποχής, και τό σώμα τής άθεης Εϋρώπης θά δεχτεί και εκει τό νυστέρι του.

Άλλά ή φιλοσοφία του Μακράκη αξίζει νά γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης από ειδικούς. Ένα πλουσιότατο υλικό περιμένει τόν μελετητή, πού θά τό αξιοποιήσει και θά του δώσει τίς διαστάσεις πού πρέπει, όχι μόνο μέσα στήν εποχή του, αλλά και τίς προεκτάσεις του μέσα στον χρόνο.

Ένας άλλος τομέας τής πολυεδρικής αυτής

προσωπικότητας του νεώτερου Έλληνισμού είναι το παιδαγωγικό σύστημα το οποίο εκείνη προβάλλει. Δεν είναι σκοπός μας να το αναλύσουμε εδώ, γιατί σίγουρα θα το αδικούσαμε με τον περιορισμένο χρόνο που έχουμε στην διάθεσή μας. Θα συνιστούσαμε μόνο στους εκπαιδευτικούς μας και στους υπευθύνους της Παιδείας του έθνους μας να το μελετήσουν, γιατί πολλά έχουν να αποκομίσουν και να διδαχθούν από τις ιδέες του και από το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα. Θα μνημονεύσουμε εδώ κάποιους λόγους του, που θαυμάσια θα μπορούσαν να είχαν γραφεί σήμερα.

«Τό πρόβλημα της εκπαιδύσεως παρ' ἡμῖν — λέγει ὁ Μακράκης — ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν καί σύγχυσιν πρός τό πρόβλημα τοῦ βιοπορισμοῦ. Εἰς σύγκρουσιν μέν, ὅταν ἡ βιοποριστική ἀνάγκη δέν δύναται νά συμβιβασθῆ πρός τήν ἀνάγκην τῆς ἐκπαιδύσεως. Εἰς σύγχυσιν δέ, ὅταν ἡ ἐκπαίδευσίς ἐκλαμβάνηται ὡς μέσον βιοπορισμοῦ ἀνετώτερον καί ἐντιμότερον τῶν ἄλλων».

«Παρ' ἡμῖν ἡ παιδεία, παραγωνισθεῖσα, ἐπιδιώκεται παρά πάντων ὡς μέσον βιοποριστικόν, διό ἐπικρατεῖ σύγχυσις, ἀνωμαλία καί βλάβη ἐν τῇ κοινωνίᾳ καί κατήτησεν τό καθαυτό ἀγαθόν τῆς παιδείας μέσον ἐπικίνδυνον διά τήν κοινωνικήν εὐρυθμίαν. Διότι ὅπου οἱ νέοι δέν ἐκπαιδεύονται κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καί ὁμοίωσιν, διά νά γίνωσι καλοί κ' ἀγαθοί, ἀλλά μανθάνουν ἀπλῶς γράμματα διά νά δύνουν τήν πονηρίαν αὐτῶν, ὥστε νά εἰσβάλωσιν εἰς τό δημόσιον ταμεῖον ἢ εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις καί νά λαφυραγωγῆσωσιν αὐτάς, ὡς ἔχουσιν δυνάμειος καί ἀνάγκης, ἐκεῖ ἐπαυξάνει ἡ ἀνεργία, ἡ θεσιθηρία, ἡ ἔνδεια, ὁ φατριασμός, ὁ φθόνος, καί τροφοδοτοῦνται ὅλα τά ἀνατρεπτικά τῆς κοινωνίας συνθήματα, τά ὁποῖα καί σήμερον ἐπαπειλοῦσι καί τόν ἡμέτερον ὄλεθρον...».

Ὁ καθέννας ἀντιλαμβάνεται μέ πόση προφητική διαίσθηση προέβλεπε ὁ Ἀπόστολος Μακράκης τήν σύγχυση, πού ἐπικρατεῖ καί στίς μέρες μας στά ἐκπαιδευτικά μας πράγματα.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης, ἡ ἄγρυπνη αὐτή συνείδηση τῆς ἐποχῆς του, ὑψώνεται σέ ἀληθινό ἀπόστολο σ' ἓνα εὐρύτατο πεδίο ἀγῶνων. Αἰσθάνεται ὑπεύθυνος γιά τό κάθε τί, ὡσάν μόνος του νά κουβαλάει στήν πλάτη του τήν μοῖρα τοῦ Γένους του, πού πασχίζει νά τήν σώσει ἀπό τούς ποικίλους ἐξωτερικούς καί ἐσωτερικούς ἐχθρούς, ὅπως ὁ Αἰνείας τόν γεροπατέρα του ἀπό τήν πυρπολημένη Τροία.

Τό πόσο παρακολουθοῦσε τίς πολιτικές ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς του μαρτυρεῖ ἡ ὀργή του ἀπό τήν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τό

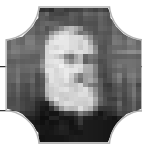
1856, πού ἀναγνώριζε τήν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας καί τήν ἔθετε ὑπό τήν ἐγγύηση τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Προετοιμάζεται γιά τό ἀγωνιστικό στάδιο, πού θά τόν φέρει στήν μοιραία σύγκρουση μέ τό περιβάλλον του. Ἀποτελέσματα οἱ ἀλλεπάλληλες διώξεις καί φυλακίσεις.

Ἀναπτύσσει ἐντυπωσιακό κηρυγματικό καί διδακτικό ἔργο. Διευθύνει τήν ἀρτισύστατη, τότε, σχολή τοῦ Σπυρίδωνος Πατμίου, στήν ὁποία ἐπτά ὀλόκληρα χρόνια διδάσκει Μαθηματικά, Πλάτωνα, Ὅμηρο, τούς Τραγικούς καί, βεβαίως, θεολογικά μαθήματα. Τήν πρώτη στυφή γεύση ἀπό τήν ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν του θά τήν αἰσθανθεῖ ἐκεῖ, στήν Κωνσταντινούπολη, μέ τήν προσπάθειά του νά μυήσει τήν ἐλληνική νεότητα στήν μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας.

Στήν Ἀθήνα, οἱ ἄρχοντες φαίνεται ὅτι τόν γνωρίζουν κιόλας πολύ καλά· γι' αὐτό, ὅταν ἔρχεται ἐδῶ τόν Αὐγούστο τοῦ 1859, δέν τοῦ ἐπιτρέπουν νά μιλήσει στό ναό τῆς Ἁγίας Εἰρήνης. Ἡ σύγκρουση μέ τόν μητροπολίτη Ἀττικῆς, Νεόφυτο, εἶναι ἀναπόφευκτη. Τό αἰτιολογικό τῆς ἀπαγορεύσεως εἶναι τουλάχιστον κωμικό: εἶναι — λένε οἱ ἄρχοντες — λαϊκός. Ὡσάν Ἐκκλησία νά εἶναι μόνον ὁ Κλῆρος. Ἡ ἀπομόνωση αὐτή τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου ἀπό τήν Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τήν πηγή ὄλων σχεδόν τῶν ἀνωμαλιῶν καί σήμερα. Ἡ δημοκρατική δομή τῆς, ἀπό τούς ἀποστολικούς ἀκόμα χρόνους, καταλύθηκε ἀνεπίτρεπτα καί ὁ λαός καλεῖται τυπικά πιά νά ἐπικυρώσει μέ ἓνα «ἄξιος» τετελεσμένα γεγονότα, νά προσυπογράψει ἀποφάσεις πού πάρθηκαν ἐρήμην του, νά γίνεῖ συνένοχος, συχνά, συναλλαγῶν καί μοιράσματος ὀφφικίων... Ὁ λαός ὅμως διεκδικεῖ τά ἀναφαίρετα δικαιώματά του. Εἶναι καί αὐτός Ἐκκλησία, τήν ὁποία ἔχει σφετεριστεῖ μόνον ὁ Κλῆρος. Ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τόν ἔχει ἀποξενώσει ἀπό τήν Ἐκκλησία. Ἄς τοῦ ξαναδώσουμε, λοιπόν, τά δικαιώματά του καί θά δεῖτε ἀμέσως τήν ἀλλαγῆ.

Γιά τόν Μακράκη ἀκολουθεῖ ἓνα διάστημα, πού παρηγορεῖ τήν Ἀθήνα ὅτι ἔχει ἀπαλλαγεῖ ὀριστικά ἀπό τόν ἔλεγχό του. Ἀλλά νά πού ἐπιστρέφει καί, στίς 29 Μαΐου 1866, ἀρχίζει σέ δημόσια μεγάλη συγκέντρωση στήν πλατεία τῆς Ὁμονοίας τόν κύκλο τῶν 20 ὀμίλων του γιά «Τό ἔργον τῶν πατέρων τοῦ 1821...». Ἀρχίζουν οἱ πρῶτες διώξεις καί φυλακίσεις. Ὁ λαός ὅμως συμπαρίσταται στό ἔργο του καί κάθε δημόσια ἐμφάνισή του ἀποτελεῖ τό γεγονός τῆς ἡμέρας.

«Σήμερον ὁ λόγος ἔρχεται νά κρούσῃ τὰς ἀκοάς τῶν ἐπιγόνων τοῦ 21, καί ὡς φωνή σάλ-

πιγος ήχητικῆς νά ἐγείρη τά τέκνα τῶν ἡρώων ἐκεῖνων καθεύδοντα... τόν ἄτιμον τῆς ἀπραξίας ὕπνον. Σήμερα ὁ λόγος ἔρχεται νά ὑπομνήση οἷα καθήκοντα ἔχομεν πρός τήν φίλην ἡμῶν πατρίδα...». Ἔτσι ἀρχίζει τόν πρῶτο λόγο τῆς ἡθεοκίνητη γλώσσα τοῦ ὁμιλητῆ.

Ἄλλά ἄς μή νομίσουμε, ὅτι ἡ φωνή του ἔχει καμμία σχέση μέ ἄλλες, ἀλλοπρόσαλλες, ὑποπτες καί δημαγωγούσες τῆς ἐποχῆς του.

«Διότι θέλω νά ἐνοήσωμεν — τονίζει — τήν ἀνάγκην ὅτι πρέπει νά μάθωμεν πρῶτον καί ἔπειτα νά πράξωμεν, ὅτι πρέπει νά κατέλωμεν εἰς τόν ἀγῶνα ὡς ἄνθρωποι λογικοί, καί οὐχί νά ὀρμήσωμεν ὡς ἄλογα κτήνη ἢ θηρία... Σήμερα ἔλαβον θέμα τοῦ λόγου τό ἔργον τοῦ 21, προτιθέμενος νά καταδείξω πῶς ἂν τάχιστα καί κάλλιστα εἰς πέρας ἔλθοι. Δέν εἶναι λοιπόν παράδοξον τό θέμα τοῦτο νά συνταράξῃ τάς πρεσβείας καί τά ὑπουργεῖα, ἐγώ δέ συκοφαντηθῶ ὡς τις ἰδιοτελής δημαγωγός, διακινδυνεύων τήν ἡσυχίαν καί τά συμφέροντα τοῦ ἔθνους, διεγείρων τόν λαόν εἰς ἀκαιρον καί ἐπιβλαβῆ ἀγῶνα...».

«Ἐγώ, διδάσκαλος ὢν καί οὐχί δημαγωγός, τήν γνώσιν τοῦ ἔργου τοῦ 21 προτίθεμαι νά μεταδώσω εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν ἡρώων τοῦ 21... Ἐγώ γινώσκω καλῶς ὅτι οὐδεὶς πολίτης δικαιούται νά ἐπιχειρῇ ἔργα προσήκοντα εἰς μόνον τόν βασιλέα καί τήν κυβέρνησιν αὐτοῦ, ἀλλά καί οὐδεμία κυβέρνησις ἐλληνική δικαιούται νά ἐμποδίξῃ τόν Ἕλληνα ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι τοῦ διανοεῖσθαι καί λαλεῖν περὶ τῆς ἀναδείξεως καί τῆς εὐδαιμονίας τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς».

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σέ κανένα ἀπό τοὺς λόγους του αὐτοὺς δέν ἀναφέρεται σέ συγκεκριμένα περιστατικά καί σέ συγκεκριμένα ὀνόματα τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας. Τό ἔπος τοῦ δίνει μόνον τήν ἀφορμή γιά νά προχωρήσει, μέ τήν δική του μεθοδολογία, σέ μιά γενική θεώρηση τοῦ θεματός του, κατά τήν ὁποία μένουμε κατάπληκτοι ἀπό τήν πολυγνωσία του, τίς πρωτότυπες καί πρωτοποριακές ιδέες του καί τήν ρεαλιστική ἀντιμετώπιση τῶν κρίσιμων προβλημάτων τοῦ ἔθνους.

«Πάντες δέ ἡμεῖς — θά διακηρύξει — ἀδελφοί ἐσμέν κατά τήν ἀκριβῆ τῆς λέξεως σημασίαν. Ὅπου δέ ἀδελφότης, ἐκεῖ καί ἰσότης, ὅπου δέ ἰσότης, ἐκεῖ ἀριστοκρατία καί προνομιοῦχος τάξις χώραν οὐκ ἔχει. Ἡ ἀριστοκρατία καί τά προνόμια ἀντίκεινται παντάπασιν εἰς τήν φύσιν τῆς ἐλληνικῆς πόλεως καί πατρίδος, εἰς τήν φύσιν καί τόν χαρακτήρα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, διά τοῦτο καί οὐκ ἔχουσι παρ' ἡμῖν ὑπόστασιν...».

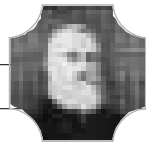
«...Λοιπόν, περιούσιε τῆς Ἑλλάδος λαέ, θέλεις τήν εὐδαιμονίαν σου; Ζήτησον τήν αὐτονομίαν σου καί τήν ἐλευθερίαν σου πλήρη καί τελείαν. Ζήτησον ὅμως αὐτήν λογικῶς, καί οὐχί ὀχλαγωγικῶς...».

Ὁ φιλοτουρκισμός τῆς Δύσεως, πού τόσο τόν συζητοῦμε μέ τήν εὐκαιρία τῆς κυπριακῆς τραγωδίας, ἀπασχόλησε τόν Ἀπόστολο Μακράκη σέ πολλά σημεία τῶν ὁμιλιῶν του αὐτῶν. Κατά τήν δική του ἀποψη, ὁ φιλοτουρκισμός δέν εἶναι μιά προσωρινή κατάσταση, ἀλλά διαρκῆς. Καί ἀποδείχθηκε πραγματικά ἀληθινός. Ἡ ἱστορία τόν ἐπαλήθευσε. «Ἡ Ἀγγλική λύσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος — γράφει — συνίσταται εἰς τήν διαίωσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Νά ἰσχύωσιν οἱ Τούρκοι ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νά κρατῶσιν εἰς τήν δουλείαν τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς...». Καί τά ἔλεγε αὐτά, 56 χρόνια πρὶν ἀπὸ τήν Μικρασιατικὴ Καταστροφή!

«...Ἡ πτώσις τῶν Τούρκων — προσθέτει — θά καθιερώσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀρχάς καί πολιτισμόν, ὅστις ριζικῶς ἄλλοιοῖ τήν παρούσαν πολιτικὴν τῆς Εὐρώπης κατάστασιν, καί δέν ἔχει ἄδικον ἢ διπλωματία καί ἡ πολιτικὴ τῆς βίας καί τῆς δολιότητος νά κήδεταί τοῦ Σουλτάνου...».

Ἡ φιλοτουρκική, λοιπόν, πολιτικὴ τῆς Δύσεως ἔχει βαθύτερους λόγους. Ἄς τό κατανοήσουμε αὐτό καλά, τουλάχιστον σήμερα, πού ἀντιμετωπίζουμε ἀνάλογους κινδύνους. Οὔτε ἡ κυριαρχία τῆς Μέσης Ἀνατολῆς οὔτε ὁ κίνδυνος τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἐνώσεως παίζουν σοβαρὸ καθοριστικὸ ρόλο στήν φιλοτουρκικὴ στάση. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τήν ἐπίφαση καιροφυλακτεῖ, γιά τοὺς φονεῖς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μιά μελλοντικὴ ἀναβίωσή του. Τό ἴδιο καί γιά τήν πρώην Σοβιετικὴ Ἐνωση. Ἡ Τουρκία μπορεῖ νά παίξει καί μάλιστα κάποτε ἐπικίνδυνα μεταξύ τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ἀλλά καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος γνωρίζουν καλά ὅτι ἡ Τουρκία δέν πρόκειται νά γίνῃ ποτέ ἐπικίνδυνη γιά τά συμφέροντά τους, συμφέροντα πού δέν εἶναι μόνον ὕλικά, ἀλλά καί πνευματικά. Καί πρέπει νά γνωρίζουμε ὅτι ὑποπτες καί ἀφανεῖς δυνάμεις τῆς Δύσεως ἀποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στά δεύτερα, στά πνευματικά συμφέροντα.

Ἄλλὰ κέντρο μεγάλο τῆς δραστηριότητος τοῦ Μακράκη θά γίνῃ ἡ περίφημη «Σχολὴ τοῦ ΛΟΓΟΥ», πού ἱδρυσε ὁ ἴδιος (ὀριστικά) τό 1876. Ἀπὸ τό βῆμα τῆς, 30 ὀλόκληρα χρόνια, θά διδάξει καί θά διαφωτίσει τό λαό, ἀλλά καί θά δεχθοῦν οἱ ἐχθροὶ τοῦ Γένους τά θανάσιμα πλήγματα τοῦ λόγου του. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Μακρά-

κης έκφώνησε 12.000 όμιλίες. Παράλληλα, εκδίδει έφημερίδες, γράφει άρθρα, μελέτες, δίνει συντριπτικές απαντήσεις στους συνθηκολογημένους πού μάχονται τό έργο του. Στή Βουλή γίνονται συζητήσεις και ό Μακράκης συκοφαντείται και διαβάλλεται. Ό ίδιος ό πρωθυπουργός Κουμουνδούρος τόν κατηγορεί ότι ύποσκάπτει τά θεμέλια τής βασιλείας και τόν χαρακτηρίζει αναρχικό και μηδενιστή. Η Έκκλησία, από καιρό, παρακολουθεί από κοντά τήν δραστηριότητά του. Τήν ανησυχεί ότι μεγάλο μέρος του λαού, αλλά και του Κλήρου, πλαισιώνει τόν άπτόητο αγωνιστή. Όχι ή Έκκλησία, αλλά ή διοίκησή της, πού δέν είναι ικανή νά αντίληφθει τίς τεράστιες ευθύνες της, γίνεται αντικείμενο άυστηρότατου ελέγχου από τόν Άπόστολο Μακράκη.

Άλλά ό αγώνας του, όπως είπαμε, είναι πολύπλευρος.

Γιά πρώτη φορά ίσως ή μασονία — ένα ακόμα θέμα πού δίνει επικαιρότητα στην προσωπικότητα του Μακράκη — βλέπει τό άνθελληνικό και αντιχριστιανικό της έργο νά αντιμετωπίζεται άποφασιστικά και μέ πειστική επιχειρηματολογία.

Και ήταν πολύ τολμηρό, ιδιαίτερα τήν εποχή εκείνη, νά πολεμάει κανείς αυτό τό θερίο του κοινωνικού ολοκληρωτισμού. Πίσω του καιροφυλακτούν ξένες πρεσβείες, ό διεθνής μασονισμός (σιωνισμός), οι έδω πράκτορές τους, πού συγκαταλέγονται πάντοτε μεταξύ των άρχόντων του τόπου. Μιά άλλη κάστα — τής μασονίας — ναικοθετεί τό Έθνος και τήν Όρθοδοξία. Ό Άπόστολος Μακράκης δίνει τήν μάχη και προκαλεί τά πρώτα ρήγματα στό έθνοκτόνο έργο της.

Η Έερά Σύνοδος του 1867, σε έγκύκλιό της, χαρακτηρίζει τόν Μακράκη «άνδρα έλλόγιμον μεμαρτυρημένων χριστιανικών άρχών, ως διαφλεγόμενον υπό διαπύρου ζήλου υπέρ τής διαδόσεως των θείων αληθειών και τής δόξης τής Αγίας ήμών Έκκλησίας και φωστήρα τής Όρθοδοξίας». Η θέση όμως τής Έκκλησίας απέναντί του θ' αλλάξει άργότερα. Ό Μακράκης γίνεται και γι' αυτήν επικίνδυνος. Τό 1875, έχουμε τό σκάνδαλο τής σιμωνίας. Δύο ύπουργοί καταδικάζονται γιατί δωροδοκήθηκαν για τήν έκλογή τριών μητροπολιτών. Θεία ρομφαία ύψώνεται ή φωνή του Άποστόλου Μακράκη. Προκαλείται πανικός στις τάξεις των σιμωνιακών. Η Έκκλησία και ή Πολιτεία χαλκεύουν δεσμά για τόν όμολογητή τής αλήθειας. Ό Μακράκης κατηγορείται για αίρετικός, αλλά δέν τολμούν νά τόν άφορίσουν και μόνο τόν διώκουν. Τρανοτάτη άπόδειξη του ότι δέν άφορίστηκε είναι ότι στην κη-

δεία του ή Έκκλησία έτέλεσε κανονικά ό,τι προβλέπεται στην περίπτωση.

Πολλοί κληρικοί και ανάμεσά τους μητροπολίτες στέκονται δίπλα του, ενώ άλλοι θά όμολογήσουν άργότερα τό λάθος τους νά θεωρήσουν τόν Μακράκη αίρετικό.

Η Σύνοδος του 1878 τόν κατασυκοφαντεί, ωστόσο, για αίρετικό. Τό θλιβερό, όμως, είναι ότι όλοι περίμεναν τόν θάνατό του για νά όμολογήσουν δημοσίως τό λάθος τους, αν και για πολλούς ή αντίληψη ότι ό Μακράκης ήταν αίρετικός έξυπηρετούσε σκοπιμότητα και όχι τήν αλήθεια.

Άκολουθούν δύο καταδίκες του Μακράκη, πού προκαλούν σάλο. Η κυβέρνηση πανικοβάλλεται και αφήνει τήν ύπόθεση νά παραγραφεί. Τήν φυλάκιση όμως (8 μήνες) του δικαστηρίου τής Άμφισσας ό Μακράκης θά τήν εκτίσει όλόκληρη. Είχε κατηγορηθεί ότι έξύβρισε τόν μητροπολίτη Άθηνών Προκόπιο και τήν Έερά Σύνοδο. Ό έλεγχος, όταν ένοχλεί, λέγεται ύβρις. Έτσι γίνεται συχνά.

Ό Μακράκης μεταβάλλει τήν φυλακή σε σχολείο. Διδάσκει τους φυλακισμένους. Για όκτώ μήνες ή φυλακή μεταμορφώνεται και άνθρωποι, πού κανείς δέν τους είχε πλησιάσει ποτέ, αισθάνονται κάτι νά αλλάζει μέσα τους.

Στίς άλλεπάλληλες διώξεις θά προστεθεί και κάποιον άτύχημα στό πόδι, πού του προκαλεί γάγγραινα. Τρισήμισυ χρόνια θά μείνει στό κρεβάτι του πόνου. Τίποτε όμως δέν μπορεί νά λυγίσει τόν ακατάβλητο αγωνιστή. Η μάχη θά συνεχιστεί ως τό τέλος. Τό όνομα του Μακράκη θά γίνει γνωστό και στό έξωτερικό. Προσωπικότητες τόν θαυμάζουν. Γερμανός καθηγητής θά πει σε Έλληνα σπουδαστή του: «Έχετε στην Ελλάδα θησαυρό του όποίου άγνοείτε τήν αξία» και Άγγλος θεολόγος θά όμολογήσει: «Γύρισα όλα τά Πανεπιστήμια τής Ευρώπης, αλλά δέν βρήκα κάποιον πεπαιδευμένο άνδρα, όπως τόν Άπόστολο Μακράκη». Τέλος, Ρωμαιοκαθολική προσωπικότητα «εξέφρασε τήν άπορία της γιατί ή Έλληνική Κυβέρνηση δέν έδινε στον Μακράκη έδρα στο Πανεπιστήμιο». Πόσο μακριά ζούσε από τά ελληνικά πράγματα ό ξένος αυτός...

Η Έερά Σύνοδος καταδίκασε τόν Μακράκη αναπολόγητο. Δέν έτόλμησε νά τόν καλέσει νά άπολογηθεί, δικαίωμα αναφαίρετο σε κάθε πολίτη. Εκείνος, φυσικά, δέν έμεινε μέ σταυρωμένα τά χέρια. Είναι άνομία και όχι κρίση ή άπόφασή της, θά πει. Μέ καταδίκασε χωρίς δίκη, γιατί ψεύδεται και διαβάλλει και συκοφαντεί ως τυφλό όργανο του Διαβόλου.

Τό Τρισύνθετο, ἡ σπονδυλική στήλη τοῦ Μακρακισμοῦ

Λέων Μπράνγκ

Τό τρισύνθετο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπετέλεσε γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικό διάστημα τό ἐπίκεντρο τῆς κριτικῆς ἐναντίον τοῦ Μακράκη¹. Βέβαια, τό εἶχε διατυπώσει σέ ἀνύποπτο χρόνο, πολύ πρὶν ἐκδοθεῖ τό 1878 ἡ ἐγκύκλιος ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου², ὡστόσο ἡ δοξασία του αὐτή βρέθηκε τήν κατάλληλη στιγμή, γιὰ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀποτελεσματικό ὄπλο στήν ἀναχαίτιση τοῦ ὄχι πλέον μόνο ἐνοχλητικοῦ ἀλλά ἤδη ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνου φαινομένου «Μακράκης», πού ἀπειλοῦσε νά ἀναταράξει τόν ἀδρανῆ ἐκκλησιαστικό χῶρο ἀλλά καί γενικά τήν κοινωνική ζωή τοῦ τόπου. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, ὑπῆρξε μιά πλήρης συναίνεση καί συνεργασία ἐκκλησιαστικῆς καί πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ τήν ἀποτελεσματική του ἀντιμετώπιση³.

Μετά τά λίγα ὅσα ἐκθέσαμε ἰδίως γιὰ τό κοινό μέτωπο Ἑκκλησίας καί Πολιτείας ἐναντίον του, ἀνακύπτει φυσικά τό ἐξῆς ἐρώτημα: γιατί ἐπέμενε ὁ Μακράκης τόσο πολύ σέ ἓναν τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, καθαρὰ δογματικό θέμα, ἓνα θέμα πού δέν σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν στοχοθεσία του, τήν ἀφύπνιση τοῦ λαοῦ καί ἐν γένει τήν ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ; Ἐνας γνώστης, βέβαια, τοῦ προσώπου του θά παρεμβάλει ἀμέσως, δικαιολογημένα, ὅτι ὁ ἴδιος δέν ἀμφέβαλε ποτέ γιὰ τόν ἑαυτό του καί τίς θέσεις του. Πράγματι, δέν ὑπάρχει οὔτε δείγμα μιᾶς τέτοιας ἀμφιβολίας⁴. Ἀλλά δέν πρόκειται ἐδῶ ἀπλῶς γιὰ ἐπιμονή σέ μιά θέση. Ὁ Μακράκης δίνει εὐρύτατες διαστάσεις στό τρισύνθετο, προεκτείνοντάς το ἔξω ἀπό τά στενά ὄρια τοῦ δογματικοῦ χῶρου. Ἄλλωστε, πρόθεσή του δέν ἦταν νά ἐρευνήσει καί νά ἐντροφήσει συστηματικά σέ ἓνα θέμα τῆς δογματικῆς. Πάντοτε οἱ θεωρητικές ἀναλύσεις του ἐξυπηρετοῦσαν συγκεκριμένες ἀνάγκες ἢ, μᾶλλον, ὑπαγορευόνταν ἀπό τό ὄραμα του γιὰ τόν Ἑλληνισμό.

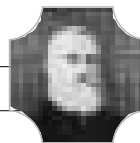
Τό τρισύνθετο διατυπώθηκε ἀπό τόν Σίφινο

στοχαστή γιὰ νά ἀποτελέσει τό ἀδιάσειστο θεμέλιο καί τῶν τριῶν βασικῶν διαστάσεων ὄλου τοῦ ἔργου του⁵. Ὡς «ἀλήθεια ἐπιστημονική», δηλαδή ὡς βάση τοῦ νέου φιλοσοφικοῦ του συστήματος, ἀνατρέπει, ὅπως ὑπογραμμίζει, τή δυτική «ψευδοφιλοσοφία», ὅπου καί ἂν ἀπαντᾶται, ὡς «ἀλήθεια θρησκευτική» ἐξασφαλίζει τήν κατάργηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος τῶν ἡμερῶν του, ἐπαναφέροντας τήν καθαρότητα τοῦ βιώματος τῆς πρώτης Ἑκκλησίας, καί ὡς «ἀλήθεια πολιτική» ἀποτελεῖ τό θεμέλιο τοῦ αὐθεντικοῦ χριστιανικοῦ δικαίου καί πολιτισμοῦ⁶.

Θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς καί μιά τέταρτη διάσταση τοῦ τρισυνθέτου, ἡ ὁποία ναί μέν δέν διατυπώνεται ρητά ἀπό τόν ἴδιο, εἶναι ὅμως διάχυτη στίς ἀντιλήψεις πού ἐκφράζει γιὰ τό πρόσωπό του. Σέ συνδυασμό, μάλιστα, μέ τήν ἄλλη πολυσυζητημένη καινοτομία του, τήν τελείωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ, μᾶς παρέχει μιά, ἔστω ἀμυδρή, εἰκόνα τῶν νοητικῶν διαδικασιῶν πού τόν ὁδήγησαν στήν ἀποδοχή τῆς ἀσύγκριτης ἀνωτερότητας τοῦ προσώπου του καί τοῦ ὑπερεκλεκτοῦ ρόλου πού διεκδικοῦσε νά ἀδραματίσει στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Ποιό, ὅμως, εἶναι τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ τρισυνθέτου, τί τό καθιστᾶ τόσο σημαντικό, ὡστε νά μπορέσει νά ἀνταποκριθεῖ στίς παραπάνω τέσσερις διαστάσεις; Ὁ Μακράκης εἶναι ἀκλόνητα πεπεισμένος — καί ὁδηγεῖται ἀναμφίβολα μέ αὐτό στόν πανθεῖσμό — ὅτι «ἐκ τριῶν οὐσιῶν συνίσταται ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος, ἐκ σώματος, ψυχῆς καί πνεύματος»⁷. Ἀποκλείεται δέ ἐδῶ κάθε ἐνδεχόμενο παρανόησης αὐτῆς τῆς μακρακικῆς θέσης, τόσο ὡς πρός τόν ὄρο «οὐσία»⁸ ὅσο καί ὡς πρός τήν ἔννοια τοῦ συστατικοῦ⁹. Δεδομένο εἶναι ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο καί ἀναφαίρετο συστατικό στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου. Κατά τήν προσπάθειά του νά ἐντοπίσει αὐτό τό τρίτο συστατικό στοι-

— Ὁ Λέων Μπράνγκ εἶναι ἐπίκουρος καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

χεῖο ἐντός του, ὁ ἄνθρωπος θά συναντήσει δύο βασικές λειτουργίες πού τό ἐπιβεβαιώνουν, ἀφ' ἐνός μέν τή συνείδηση πού προοδευτικά ἀναπτύσσεται ὡς συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ὑπαρξῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ Θεοῦ¹⁰, καί ἀφ' ἑτέρου τόν ὀρθό λόγο πού ἀποτελεῖ μικρογραφία τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ¹¹. Ἡ δέ σωστή λειτουργία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς κορυφαίας ἐκδήλωσης τῆς οὐσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στόν ἄνθρωπο, ἡ καταξίωση, δηλαδή, αὐτῆς τῆς οὐσίας, κατορθώνεται μέ τήν ὀρθή συλλογιστική¹².

Τό θέμα τῶν δύο αὐτῶν λειτουργιῶν πού μαρτυροῦν τήν οὐσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς τρίτου συστατικοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τήν πεμπτοῦσία τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Μακράκη. Σέ αὐτό βασίζεται ἡ γνωσιολογία του. Για νά ἐκτελέσει τήν ἀποστολή του, τήν ἀνάδειξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τόν ἐξελληνισμό ὅλου τοῦ κόσμου¹³, ἔπρεπε νά παραγάγει ἀντικειμενικές ἀλήθειες, ἱκανές νά ἀνατρέψουν κάθε ἀντίθετη ἀντίληψη, νά διεισδύσει μέ τή λογική του στήν οὐ-

σία τῶν ὄντων — καί τοῦ Θεοῦ¹⁴. Ἄγευστος ὁ ἴδιος τῆς ὅλης Ὀρθόδοξης πατερικῆς παράδοσης, δέν μπορούσε, ὅπως καί ὅλη ἡ σχολαστική Δύση, νά δεχθεῖ τή διάκριση πού — μέ βάση τήν ἐμπειρία τῶν ἁγίων της — κάνει ἡ Ὀρθοδοξία ἀνάμεσα στήν ἐντελῶς ἀπερινόητη, ἀκατάληπτη καί ἀμέθεκτη ἄκτιστη θεία οὐσία καί στίς μεθεκτές ἄκτιστες ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες ὡς ἐνέργειες τῆς μίας θείας οὐσίας εἶναι κοινές καί στά τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος¹⁵. Ἄλλωστε, αὐτή ἡ διάκριση θά τοῦ ἦταν ἐμπόδιο στήν ἐθνοσωτήρια καί κοσμοσωτήρια ἀποστολή του. Ὅπως προαναφέραμε, μόνο ἡ ὄντολογική σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου καί ἡ, χάρις σ' αὐτήν, δυνατότητα τῆς μέσῃ τοῦ λογικοῦ ἀναγωγῆς καί κατάληψης τοῦ Θεοῦ μπορούσε νά τοῦ ἐξασφαλίσει τό ἐπιβλητικό ἐκεῖνο φιλοσοφικό οἰκοδόμημα πού θεωροῦσε ἱκανό νά συμπεριλάβει κάθε προηγού-

μενη ἀτελῆ φιλοσοφική προσπάθεια (π.χ. ἐκεῖνη τοῦ Πλάτωνα) καί νά ἀνατρέψει κάθε «ψευδοφιλοσοφία».

Τό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ Μακράκη ἀναγνωρίζει, βέβαια, μέ τίς συντεταγμένες πού θέτει, μόνο μία γνώση, μία μέθοδο καί ἕνα μόνο ὄργανο γνώσης, τόν ὀρθό λόγο, τόσο γιά τό Θεό ὅσο καί γιά τά κτιστά ὄντα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ στήν οὐσία, λόγω τῆς ὄντολογικῆς σχέσης τῶν δύο αὐτῶν «ἀντικειμένων» γνώσης, πρόκειται γιά μία πραγματικότητα. Θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι τοῦ ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστη ἡ θέση τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης στό θέμα τῆς γνώσης τοῦ

ἄκτιστου καί τοῦ κτιστοῦ. Ἄγνοοῦσε, ἄραγε, ὅτι στήν Ὀρθοδοξία ἡ γνώση τοῦ ἄκτιστου, πού εἶναι μόνο ὁ Τριαδικός Θεός, πραγματοποιεῖται ἐμπειρικά μέ τόν ἀπό τό Ἅγιον Πνεῦμα φωτισμένο νοῦ καί ὄχι μέ τήν ἀφηρημένη λογική σκέψη, ὅτι εἶναι μετοχή-κοινωνία μέ τόν προσωπικό Θεό, ἡ ὁποία χαρίζεται στόν ἄνθρωπο, καί ὄχι ἀνθρώπινη κατάκτηση, ὅτι εἶναι θεά τῶν ἄκτιστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ (θέωση-δόξασιμος) καί ὄχι διείσδυση καί κατάληψη τῆς θείας οὐσίας, καί ὅτι αὐτή ἡ γνώση διαστέλλεται ἀπό τή γνώση τοῦ κτιστοῦ, τῆς ὅλης δημιουργίας τοῦ Θεοῦ, πού γίνεται μέ τή διάνοια ἢ μέ τό λογικό μέσῃ τῆς ἐπιστήμης¹⁶; Κατά βάθος, πιστεύουμε ὅτι δέν ἦταν τόσο ἡ ἄγνοια ὅσο ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος καί κυρίως ἡ ἔλλειψη ἐκτίμησης ἐκεῖνο πού κάνει τό Μακράκη νά στρέφεται σέ χώρους ἐντελῶς ξένους καί ἀντίθετους πρός τήν ἀγιοπατερική παράδοση, προκειμένου νά θεμελιώσει τίς φιλοσοφικές του ἀντιλήψεις καί νά δημιουργήσει μέ αὐτές τό δικό του ἐκκλησιαστικό οἰκοδόμημα, γιά τό ὁποῖο διεκδικοῦσε, βέβαια, τή συνέχεια τῆς μί-

ας Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Στό σημεῖο αὐτό γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτή ἡ λειτουργικότητα τοῦ τρισυνθέτου στή δεύτερη διάστασή του, τή θρησκευτική. Ἀντιδρώντας

στή συνοδική ἐγκύκλιο, τό ἀνάγει, μέ τίς «δικαστικές» ἀποφάσεις τῶν συλλόγων του, πού μοιάζουν ἀπόλυτα μέ συνοδικές ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας¹⁷, σέ θέμα ριζικῆς διαφοροποίησης τοῦ ἰδίου καί τῶν μελῶν τῶν συλλόγων του ἀπό τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Φτάνει μάλιστα στό σημεῖο νά μιλάει γιά τή δισύνητη, τουτέστιν διεφθαρμένη, σιμωνιακή κ.ἄ., ἐπίσημη Ἐκκλησία καί νά ἀποδίδει στόν ἑαυτό του καί στούς ὁπαδούς του τό χαρακτηρισμό τρισύνθετοι, δηλαδή ἀληθινοί καί αὐθεντικοί¹⁸.

Ἐχοντας πλέον διαμορφώσει τή συνείδηση ὅτι ὁ ἴδιος καί οἱ ὁπαδοί του ἀποτελοῦν τή γνήσια ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας, δέν τόν προβληματίζει, φυσικά, ἡ συνοδική ἐγκύκλιος, ἀφοῦ κατὰ τήν πεποιθήσή του εἶναι ἔργο διαφθορᾶς πού ἐπιβουλεύεται ὀτιδήποτε τό γνήσιο, κάθε προσπάθεια πραγματικῆς μίμησης τοῦ Χριστοῦ, οὔτε φαίνεται νά τόν πτοεῖ τό γεγονός ὅτι καμμία ἀπό τίς κατά τόπους Ἐκκλησίες, στίς ὁποῖες ἀπευθύνεται στά μετέπειτα χρόνια σχετικά μέ τά ἐπίμαχα αὐτά θέματα¹⁹, δέν τόν δικαιώνει. Ἄνετα θά ἀπέδιδε τήν παραπάνω στάση τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν στήν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιά τήν ἀλήθεια, ἡ ὁποία ὅμως τελικά θά ἐπιβληθεῖ διά μέσου τοῦ προσώπου του, στό ὁποῖο καταφανῶς, ὅπως πίστευε, κορυφώνεται ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ²⁰. Γι' αὐτό καί ἡ ἀδιαφορία του, τουλάχιστον ἀρχικά²¹, γιά τήν πατερική παράδοση στό θέμα τοῦ τρισυνθέτου ἀλλά καί γενικά, δεδομένου ὅτι οἱ γνῶμες τῶν Πατέρων σέ θέματα γνώσης «οὐδεμίαν ἔχουσιν αὐθεντίαν, οὐδέν κύρος, οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν»²². Οἱ Πατέρες καί ὅλη ἡ Ὁρθόδοξη παράδοση ἔπρεπε, τελικά, νά ὑποβιβαστοῦν γιά νά ἀναδειχθεῖ ὁ ἴδιος.

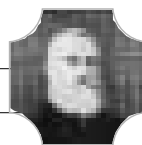
Ἡ τρίτη διάσταση τοῦ τρισυνθέτου, ἡ κοινωνικοπολιτική, μᾶς δίνει τό κοινωνικό ιδεῶδες τοῦ Μακράκη. Ἀντιμέτωπος μέ τόν ἀνερχόμενο ἀστισμό, τήν προβολή τοῦ ἀτομικοῦ καί συλλογικοῦ εὐδαιμονισμοῦ ἀπό τή σύγχρονη κοινωνία του, ἐπιδίωκε, μέ τήν ἴδρυση τῶν συλλόγων του, νά δώσει τό δικό του «ὀρθόδοξο» στίγμα στήν ἐλληνική κοινωνία. Πιθανότατα καί ἐδῶ, στήν κοινωνικοπολιτική διάσταση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, χρησιμοποιεῖ τό τρισύνθετο ἀρχικά, γιά νά διαστέλλει τή δική του κοινωνία ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἐλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία, μέ τήν ἀδιάκριτη ἀφομοίωση δυτικῶν προτύπων ζωῆς, εἶχε ἤδη ἀλλοιωθεῖ σέ μεγάλο βαθμό.

Τό τρισύνθετο δέν χρησιμεύει, ὅμως, ἐδῶ ἀποκλειστικά ὡς σημεῖο διαφοροποίησης. Ὅπως προαναφέραμε σχετικά μέ τό φιλοσοφικό του σύ-

στημα, ὁ Θεός καί ἡ δημιουργία Του — ἰδιαίτερα ὁ ἄνθρωπος, ἡ κορωνίδα αὐτῆς τῆς δημιουργίας, πού δέχεται καί τή θεία οὐσία — ἀποτελοῦν γιά τόν Μακράκη μιά ἐνιαία πραγματικότητα, ἡ ὁποία μέσω τοῦ ὀρθοῦ λόγου γνωρίζεται καί προσδιορίζεται ἀπόλυτα. Ὡς τρίτο συστατικό τοῦ ἀνθρώπου καί μέ βασικό γνώρισμα τή λειτουργία τοῦ ὀρθοῦ λόγου πρέπει, φυσικά, ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ νά εἶναι καί ὀρθολογικά δομημένη, νά διέπεται ἀπό ἕναν ἀπόλυτο νόμο, τόν ὀρθό λόγο τῆς θείας οὐσίας²³. Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις προσδιορίζει ἡ ἀνθρώπινη λογική, τελικά, ὄχι μόνο τίς ιδιότητες τῆς θείας οὐσίας ἀλλά καί τόν τρόπο τῆς ὑποστασιοποίησής της, δηλαδή τή σχέση τῶν φορέων αὐτῆς τῆς οὐσίας, τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τά ὁποῖα, ὅπως καί στούς Σχολαστικούς²⁴, δέν εἶναι παρά μόνο σχέσεις ἐντός τῆς θείας οὐσίας καί ὄχι πραγματικές ὑποστάσεις.

Ἐγκλωβίζοντας, ἔτσι, τά τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος στίς περιορισμένες ἀντιληπτικές ικανότητες τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ, δημιουργεῖ, πολύ περισσότερο, ἕνα ἀσφυκτικό πλαίσιο στή λειτουργία τῆς κατ' εἰκόνα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἀνθρώπινης κοινωνίας. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ὁ ἄνθρωπος ὡς κοινωνική ὑπαρξή ὑποτάσσεται στίς ἐπιταγές τοῦ ὀρθοῦ λόγου, σέ ἕνα ἀδυσώπητο σύστημα ἠθικῆς καί κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, ἔκφραση τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν οἱ σύλλογοι τοῦ Μακράκη, τό πρότυπο τῆς νέας κοινωνίας του²⁵, πού οὐσιαστικά σημαίνει μιά ὀπισθοδρόμηση στίς κοινωνικές πρακτικές τῆς σχολαστικῆς Δύσης. Ἐάν μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ συστήματος, δικαιώνεται ἐάν, ὅμως, ἀποτύχει, ἀποδοκιμάζεται καί ἀποβάλλεται τελικά ἀπό τήν κοινωνία τοῦ Μακράκη.

Παραμένει, τέλος, νά ἐξετάσουμε τήν τέταρτη διάσταση τοῦ τρισυνθέτου, πού ἔχει ἄμεση ἀναφορά στό ἴδιο τό πρόσωπο τοῦ Μακράκη. Ἦδη σέ μικρή ἡλικία παρουσιάζει ἕναν ἰδιαίτερο ζήλο γιά τήν πίστη²⁶ πού μετατρέπεται, μέ τήν προοδευτική συνείδηση τοῦ φωτισμοῦ του ἀπό τόν Θεό²⁷ καί τήν ἀντίστοιχη ἐπιθυμία «τοῦ ἐνδαιμονῆσαι ἐν Χριστῷ πᾶσαν τήν ἀνθρωπότητα»²⁸, σέ ἀναζήτηση μιᾶς ἰδιαίτερης ἀποστολῆς στήν ἱστορία. Τελικά, μέ ἕνα «ὄραμα», τό 1851²⁹, πείθεται γιά τήν ἀνάδειξή του σέ σκεῦος ἐκλεκτό τοῦ Κυρίου³⁰. Φέροντας πλέον μέ τό «ὄραμα» αὐτό τή θεία σφραγίδα γιά τή μεγαλειώδη ἐθνική ἀλλά καί παγκόσμια ἀποστολή πού ἀναζητοῦσε, ἔπρεπε ὅπωςδῆποτε δεόντως νά

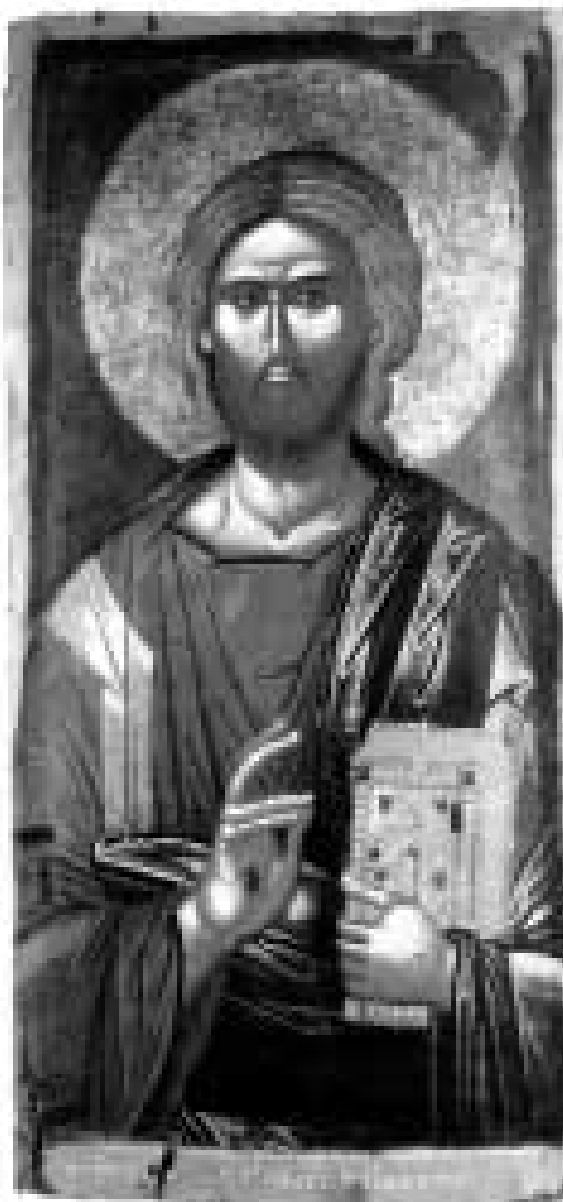

προβληθεί ή μοναδικότητα του προσώπου του. Τήν υπογραμμίζει μέ πρωτόγνωρο πράγματι γιά τήν εκκλησιαστική ιστορία τρόπο, όπως π.χ. ότι είναι αναμάρτητος³¹, ότι έλαβε «πειραν του έργου τής θεώσεως»³² και ότι ή καρδιά του είναι «ισόχριστος»³³.

Στό σημείο αυτό, ασφαλώς, τό τρισύνθετο άποτελεί πλέον τή βάση τής κατανόησης του έαυτού του. Άν δέ συνδυαστεί μέ τήν άλλη έντελώς άνορθόδοξη καινοτομία του, τήν τελείωση τής ανθρώπινης φύσης του Χριστού κατά τή Βάπτισή Του στόν Ίορδάνη³⁴, τότε μπορεί νά άνιχνεύσει κανείς τίς διανοητικές διαδικασίες πού τόν οδήγησαν στην άποδοχή αυτών των χαρακτηρισμών. Ο ίδιος, μάλιστα, μάς βοηθάει στό συνδυασμό αυτό μέ τόν έξής συλλογισμό του: όπως ο Χριστός προσέλαβε τήν ανθρώπινη φύση (σώμα και ψυχή), κρατώντας τή θεία φύση και υπόσταση, έτσι και ο άνθρωπος προσλαμβάνει τή θεία φύση, κρατώντας τήν ανθρώπινη φύση και υπόσταση. Έτσι, ή διαφορά μεταξύ Χριστού και ανθρώπου άνάγεται άποκλειστικά και μόνο στή διαφορετική τους υπόσταση³⁵.

Η παραπάνω, από άποψη ορθόδοξη τελείως άπαράδεκτη και θλάσφημη, σύγκριση δέν άφήνει περιθώριο παρερμηνείας των πεποιθήσεων του Μακράκη σχετικά μέ τόν έαυτό του: όπως ο Χριστός τελειοποίησε τήν ανθρώπινη φύση Του και μέ τή βάπτισή Του στόν Ίορδάνη τή φτάνει στην τελείωση έτσι και ο Μακράκης τελειοποιεί τή θεία φύση του, δηλαδή τήν ουσία του Άγίου Πνεύματος έντός του, και τή φτάνει στην τελείωση. Μέ τήν τελείωση δέ αυτή γίνεται όντως τρισύνθετος, όπως ακριβώς και ο Χριστός. Άρα, άπόλυτα δικαιολογημένα, όπως πιστεύει, διεκδικεί γιά τόν έαυτό του όλες εκείνες τίς ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν τόν Χριστό, τήν άναμαρτησία, τήν άγιότητα, τή σοφία κ.ά., διεκδικεί μέ μιά λέξη τό «ισόχριστον». Ο Μακράκης φαίνεται νά άποδέχεται άπόλυτα γιά τόν έαυτό του ότι είναι ο πρώτος άνθρωπος πού έφτασε σέ αυτό τό ύψος. Γι' αυτό και άνάγει τό δικό του έργο άπ' ευθείας στόν Χριστό, θεωρεί όλα όσα παρεμβάλλονται ιστορικά άνάμεσα σέ εκείνον και στόν Χριστό ως παρακμή, κατέχει, όπως προαναφέραμε, τήν πλήρη αποκάλυψη του Θεού, θεωρεί τόν έαυτό του, τελικά, ως πρόδρομο — σαφώς άνώτερο από τόν Άγιο Ιωάννη τόν Βαπτιστή, ο όποιος άπλώς κήρυξε τή μετάνοια, ένω αντίθετα ο ίδιος τή χριστοκρατία — τής έσχατολογικής βασιλείας του Χριστού³⁶.

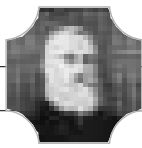
Τό τρισύνθετο, τελικά, είναι τό κλειδί έρμη-

νείας του όλου φαινομένου «Μακράκης». Και, όταν μιλάμε εδώ γιά φαινόμενο, έννοοῦμε τό όραμα τής καθολικής άναμόρφωσης του Έλληνισμού, πού, όμως, στην προκειμένη περίπτωση ήταν όραμα ενός ιδεολόγου. Και όπως όλοι οι ιδεολόγοι, «χριστιανοί» ή μή, σχημάτισε και ο Μακράκης μέ τόν ορθολογισμό του μιά φανταστική εικόνα τόσο γιά τόν έαυτό του όσο και γιά τόν Θεό, τόν κόσμο και τό μέλλον του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά τά έξής έργα: Δ. Παλαμά, *Ο κατά Μακράκη άνθρωπος, ήτοι νέα περί τής ανθρώπινης φύσεως ιδέα αυτού*, Μεσολόγγιον 1897· Χ. Μακρή, *Αναί-*

ρσεις του Μακράκη, 'Εν 'Αθήναις 1881· του ίδιου, *Τό δισύνθετον του ανθρώπου αποδεικνυόμενον διά των μεγάλων της 'Εκκλησίας Πατέρων και σύντομος αναίρεσις μακρικών τινων πλανών*, 'Αθήνησιν 1881· του ίδιου, *Τό δισύνθετον του ανθρώπου αποδεικνυόμενον διά των εγκρίτων της 'Εκκλησίας Πατέρων και αναίρεσις των κυριωτέρων μακρικών κακοδοξιών*, 'Αθήνησιν 1882³. Ί. Βαρελά, *Τό δισύνθετον του ανθρώπου κατά τας γραφάς και τήν φιλοσοφίαν*, 'Εν 'Αθήναις 1881· π. Δ. Κατουνακιώτη, *Κατά αίρετικῶν δοξασιῶν* 'Απ. Μακράκη, 'Αγιον 'Όρος, ἔκδ. Μοναστικῆς 'Αδελφότητος Δανηλαίων, 1974 (πρόκειται γιά διατριβές του π. Δανιήλ Κατουνακιώτη ἐναντίον του Μακράκη). 'Ο Μακράκης ἀπαντάει στά ἔργα αὐτά μέ τίς ἐξῆς συγγραφές: *Τό τρισύνθετον του ανθρώπου βεβαιούμενον και διά των μεγάλων της 'Εκκλησίας Πατέρων και τό κτηνώδες δισύνθετον της ἐκπεσοῦσης της 'Ορθοδόξιας Συνόδου ἀναιρούμενον σύν πᾶσι τοῖς παραλογισμοῖς και τοῖς βλασφημίαις σοφίσμασι του Χρυσάνθου Μακρῆ πρὸς κατασχύνην και ὄνειδος πάντων των διωκτῶν της ἀληθείας*, Chicago 1963³ (α' ἔκδοσις στήν 'Αθήνα 1882)· *Τό τρισύνθετον του ανθρώπου και τό μεθεκτόν και ἀμέθεκτόν του Πνεύματος*, 'Εν 'Αθήναις 1955 (ἀναδημοσίευση διαφόρων ἄρθρων του Μακράκη σχετικά μέ τό τρισύνθετο ἀπό τήν ἐφημερίδα «Λόγος» τῶν ἐτῶν 1876, 1885, 1892).

2. Τήν ἐγκύκλιον αὐτή (ἀρ. 2469/21.12.1878) βλ. στό Θ. Στράγκα, *'Εκκλησίας 'Ελλάδος 'Ιστορία*, τόμ. Α', 'Αθήνα 1969. 'Εκτός ἀπό τό τρισύνθετο, εἶχαν θεθεῖ καί ἄλλα δογματικά ζητήματα, ὅπως ἡ ὑπό του Μακράκη τελείως ἀνορθόδοξα ὑποστηριζόμενη τελείωσις τῆς ἀνθρώπινης φύσεως του Χριστοῦ κατά τή Βάπτισή Του στόν 'Ιορδάνη.

3. 'Από τίς ἀρχές του 1879, λίγο μετά τήν ἔκδοσις τῆς συνοδικῆς ἐγκυκλίου, ἀρχίζουν οἱ ἐπί σειρᾶ ἐτῶν διώξεις του Μακράκη και τῶν ὁπαδῶν του. 'Ενδεικτικά ἀναφέρουμε στό σημεῖο αὐτό: Τό κλείσιμο τῆς Σχολῆς του, ἀλλεπάλληλες δίκες και φυλακίσεις του ίδιου, πρὸς περιορισμό των βασικῶν του συνεργατῶν σέ μοναστήρια (ἀναλυτικά γιά τήν περίοδο αὐτή βλ. Μ. Χαρίτου, *'Ιστορία του μεγάλου διδασκάλου του 'Ελληνικοῦ Γένους και τῆς 'Ορθοδόξιας 'Αποστόλου Μακράκη*, 'Αθήναι 1964³, σσ. 196-649).

4 Βλ. σχετικά τά ὅσα χαρακτηριστικά καταμαρτυρεῖ ὁ Κ. Διαλησμάς στόν πρῶν διδασκάλο του, ἐκφράζοντας ὅλους ἐκεῖνους τοῦς συνεργάτες του Μακράκη του τελευταῖον ἐγκατέλειψαν ἐξαιτίας τῆς ἐπαρσῆς του: «Φρονεῖτε διά τόν ἑαυτόν σας και ἔχετε τήν πεποιθήσιν, ὅτι εἴσθε ὁ ἀλάθητος» ἢ «...οὐδέποτε, ἀφ' ἧς σέ ἐγνωρίσαμεν, παρεδέχθης ὅτι ἐπλανήθης εἰς τι φρόνημά σου ἢ ἡμαρτες εἰς τινα πράξιν σου» («'Αγάπη» ἀρ. 5/31.1.1893, σ. 8, και ἀρ. 7/14.2.1893, σ. 8). 'Αλλά ὁ ἴδιος ὁ Μακράκης ἐκφράζει αὐτήν τήν πεποίθησιν γιά τό πρόσωπό του και τίς θέσεις του ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακά, σέ μιά ἀπάντησή του στό μέλη του μαρτυρικοῦ συλλόγου «'Ιωάννης ὁ Θεολόγος», τά ὅποια ζήτησαν τήν κρίσιν του προέδρου, του Μακράκη δηλαδή, γιά τήν ἄτοπη ἐπιθυμία του νά παντρευτεῖ: «...ὕμεις δέν εἴσθε σοφοί, και ἐπομένως δέν δύνασθε οὔτε ὑμεῖς νά μέ πείσητε ὅτι ἡμάρτησα οὔτε οἱ ἄγγελοι, εἰ μή μόνον ὁ Θεός ἀμέσως, εἰς τόν ὅποιον ἀποδέχομαι νά μέ τιμωρήσῃ» («'Αγάπη», ἀρ. 63/13.3.1894, σ. 8).

5. Μέ τίς τρεῖς αὐτές διαστάσεις, τή φιλοσοφική-ἐκπαιδευτική, ὀρθοσκευτική και κοινωνικοπολιτική διεκδικούσε ὁ Μακράκης τή συνέμισθιν τῆς καθολικότητος του ἔργου

του του Χριστοῦ (βλ. σχετικά Λ. Μπράνγκ, *Τό μέλλον του 'Ελληνισμοῦ στόν ἰδεολογικό κόσμο του 'Αποστόλου Μακράκη*, 'Αθήνα 1997, σσ. 282-285).

6. 'Α. Μακράκη, *Τό τρισύνθετον του ανθρώπου βεβαιούμενον*, ὅπ.π., σ. 42.

7. 'Α. Μακράκη, *Τό τρισύνθετον*, ὅπ.π., σ. 71.

8. 'Εκεῖνο πού λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἀπό τόν Θεό, τονίζει ὁ Μακράκης σέ ἕνα ἄλλο ἔργο του [*'Ιστορία τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας τε και κακοδαιμονίας πρὸς ἀπόκτησιν τῆς πρώτης και ἀποφυγῆν τῆς δευτέρας παρά παντός ἀνθρώπου βουλομένου εὐδαιμονεῖν και μη κακοδαιμονεῖν* (Δεύτερος καρπός του συλλόγου «'Ο Πλάτων» 1901), 'Εν 'Αθήναις 1968³ (α' ἔκδοσις στήν 'Αθήνα 1885), σ. 418], εἶναι «οὐσία ἐκ τῆς οὐσίας του Πνεύματος».

9. 'Η τυχόν ἀφαίρεσή του σημαίνει, στήν οὐσία, τήν καταστροφή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Βλ. σχετικά τόν ὀρισμό τῆς λέξεως «συστατικόν» στόν «Λόγος», ἀρ. 289/7.7.1879, σ. 1, ὑπόσημ. 1: «Συστατικόν εἶναι ἐκεῖνο τό ὅποῖον συνίσταται μετά τινος και τό ὅποῖον ἐάν ἀφαιρεθῆ, τό ἐκ τῆς συστάσεως ἀποτελούμενον ὄν κολοβοῦται, καταστρέφεται, δέν ὑπάρχει πλέον τοιοῦτον οἶον ἡ σύστασις ἐδείκνυεν αὐτό».

10. 'Α. Μακράκη, *'Η τρίφωντος ἐπιστήμη βλέπουσα τό σύμπαν και ἐξηγοῦσα τά σύμπαντα*, 'Εν 'Αθήναις 1953³ (πρώτη δημοσίευσις στήν ἐφημερίδα «Λόγος», 1905).

11. «Λόγος», ἀρ. 824/16.12.1889, σ. 3.

12. 'Α. Μακράκη, *'Η φιλοσοφία και αἱ φιλοσοφικαί ἐπιστήμαι*, τόμ. Α', σσ. 232 και 234.

13. Γιά τίς ἀξιώσεις του ἀναγεννητικοῦ ἔργου του Μακράκη βλ. Λ. Μπράνγκ, ὅπ.π., σσ. 250-339.

14. 'Η γνώσις του Θεοῦ ταυτίζεται γιά τόν Μακράκη μέ τή μέσσω τῆς λογικῆς κατάληψιν τῆς οὐσίας του Θεοῦ, μιά διαδικασία πού ἐξασφαλίζει, φυσικά, στόν συλλογιζόμενο ἄνθρωπο και τήν ἀντικειμενική γνώσιν ὄλων τῶν ὄντων, πού, στήν αὐθεντική τους μορφή, ὅπως ἀποδέχεται ὁ Μακράκης ἀσπαζόμενος τήν διδασκαλία του Πλάτωνος περί ἀρχετύπων εἰδῶν, βρίσκονται ὡς ἰδέες ἐντός τῆς οὐσίας του Θεοῦ (βλ. σχετικά Λ. Μπράνγκ, ὅπ.π., σσ. 70-74).

15. Γιά τή διάκρισιν αὐτῆς οὐσίας και ἐνεργειῶν του Θεοῦ στήν 'Ορθοδόξια βλ. Μ. Φαράντου, *'Η περί Θεοῦ ὀρθόδοξος διδασκαλία*, 'Αθήναι 1985, σσ. 234-262 και 429-458.

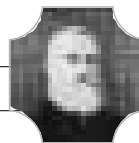
16. Περισσότερο γιά τή διπλή γνωσιολογία, τίς δύο γνώσεις και τά δύο γνωστικά ὄργανα στήν 'Ορθοδόξια βλ. στό π. Γ. Μεταλληνού, *Σχέσεις και 'Αντιθέσεις*, 'Αθήνα 1998, σσ. 173-187, ὅπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

17. Τίς ἀποφάσεις αὐτές των συλλόγων «'Ιωάννης ὁ Βαπτιστής» και «'Ο Μέγας Κωνσταντῖνος» γιά τό τρισύνθετο και γιά τό θέμα τῆς βαθμιαίας τελείωσης τῆς ἀνθρώπινης φύσεως του Χριστοῦ βλ. στήν ἐφημερίδα «Λόγος», ἀρ. 291/21.7.1879, σ. 4, και ἀρ. 292/28.7.1879, σ. 4.

18. 'Α. Μακράκη, *Τό τρισύνθετον του ανθρώπου βεβαιούμενον*, ὅπ.π., σσ. 42 και 59-60.

19 Βλ. τό ταξίδι του τό 1888 στήν Κωνσταντινούπολη γιά τήν ἐπίδοσιν ὑπομνήματος στόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη Διονύσιο Ε' και, στή συνέχεια, στήν 'Οδησσό. 'Από τήν 'Οδησσό ἐστειλε παρόμοια ὑπομνήματα στήν 'Ιερά Σύνοδο τῆς 'Εκκλησίας τῆς Ρωσσίας, Ρουμανίας και Σερβίας (Μ. Χαρίτου, ὅπ.π., σσ. 712-714).

20. Λ. Μπράνγκ, ὅπ.π., σσ. 258-260.

21. Όταν συνέγραψε την *Ἀπολογία* του τό 1873, δέν τόν ἐνδιέφερε καθόλου, ὅπως ἠμολογεῖ στό ἔργο του «*Τό τρισύνθετον τοῦ ἀνθρώπου βεβαιούμενον*», ὅ.π.π., σ. 130, νά λύσει τό ζήτημα αὐτό μέ βάση τήν πατερική διδασκαλία, ἀλλά μόνο μέ βάση τήν Ἁγία Γραφή, στηριζόμενος, κατά καθαρά προτεσταντικό τρόπο, ἀποκλειστικά στή δική του κατανόηση καί ἐρμηνεία καί στίς δικές του διανοητικές δυνάμεις. Ἐπειτα μόνο, μετά ἀπό ἐκτενῆ πολεμική πού ἀκολούθησε τήν συνοδική ἐγκύκλιο, ἐνδιαφέρθηκε νά βρεῖ στούς Πατέρες ἐρεῖσματα γιά τή δοξασία του, χωρίς ὅμως ἐπιτυχία.

22. Ἄ. Μακράκη, *Ἀπολογία Ἀποστόλου Μακράκη περί τῶν ἑαυτοῦ αἰσθημάτων, φρονημάτων καί πράξεων, καί ἰδίως ἀναίρεσις πάντων ὅσα ὁ καθηγητής Κ. Νεστορίδης ἔγραψε κατ' αὐτοῦ καί τοῦ περί ψυχῆς φρονήματος αὐτοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1958² (ἀ' ἐκδόση στήν Ἀθήνα 1873), σ. 45. Περισσότερο γιά τή στάση τοῦ Μακράκη ἐναντι τῶν Πατέρων καί γενικά τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως βλ. στό Α. Μπράνγκ, ὅ.π.π., σσ. 255-263.

23. Περισσότερο γιά τόν ὀρθό λόγο τῆς θείας οὐσίας στή μακρακική σκέψη καί τίς προεκτάσεις αὐτῆς τῆς θέσης βλ. στό Α. Μπράνγκ, ὅ.π.π., σσ. 78-85.

24. Βλ. σχετικά π. Ἰ. Ρωμανίδου, *Τό Προπατορικόν Ἀμάρτημα*, Ἀθήνα 1989², σσ. 105-106.

25. Σχετικά μέ τίς κοινωνικές πρακτικές πού ἐφαρμόζονταν στούς συλλόγους του βλ. Α. Μπράνγκ, ὅ.π.π., σσ. 320-327.

26. Στά αὐτοβιογραφικά του στοιχεῖα ἀναφέρει ὁ Μακράκης ὅτι σέ παιδική ἡλικία αἰσθάνθηκε, ἀπό τήν ἀνάγνωση βίων μαρτύρων ἰδιαίτερα, τήν ἐπιθυμία νά μαρτυρήσει γιά τήν πίστη του [Ἄ. Μακράκη, *Ἡ πόλις Σιών ἢ ἡ ἐπί τῆς πέτρας οἰκοδομηθεῖσα Ἐκκλησία, ἥτοι ἡ ἀνθρώπινος κοινωνία ἐν Χριστῷ*, Ἐν Ἀθήναις 1956² (ἀ' ἐκδόση στήν Κωνσταντινούπολη 1860), σσ. 14-15].

27. Ἄ. Μακράκη, *Ἀπολογία*, ὅ.π.π., σσ. 188-189.

28. Ἄ. Μακράκη, *Ἡ Πόλις Σιών*, ὅ.π.π., σσ. 15-16.

29. Μία περιγραφή τοῦ «ὄραματος» δίνει ὁ Μακράκης στό ἔργο του: *Λόγοι εἴκοσι θέμα ἔχοντες τό ἔργον τοῦ 1821 πῶς ἂν τάχιστα καί κάλλιστα εἰς πέρας ἔλθοι, ...*, Ἐν Ἀθήναις 1965² (πρώτη ἀναδημοσίευση στήν Ἀθήνα 1886 ἀπό τήν ἐφημερίδα «*Δικαιοσύνη*», ἀρ. 1-84 τῶν ἐτῶν 1866-1867), σ. 144.

30. Στόν Μακράκη ἀποκρυσταλλώνεται, μέ βάση τό «ὄραμα», ἡ πεποίθηση ὅτι «εἶναι κεκλημένος ἄνωθεν [...] ἵνα διεκδικήσῃ τά καταπατούμενα τοῦ Ἑλληνισμοῦ δικαιώματα καταπολεμῶν καί κατανικῶν τόν παπισμόν ἐν τῇ Δύσει καί τόν τουρκισμόν ἐν τῇ Ἀνατολῇ» («*Λόγος*», ἀρ. 260/1.1879, σ. 4).

31. Ἄ. Μακράκη, *Ἐρμηνεία κατά βάθος καί πλάτος εἰς τάς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ὁρησκευτικοῦ Περιοδικοῦ «*Φῶς τοῦ Λόγου*» τῶν ἐτῶν 1921-28), Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 38.

32. Ἄ. Μακράκη, *Ἡ Χριστιανική φιλοσοφία ἢ δίκη ἀναμέσον τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἑλλάδος καί ἐκείνης τῶν τῆς Δύσεως σχολῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1968² (πρώτη δημοσίευση στήν ἐφημερίδα «*Λόγος*», ἀρ. 33-72 τῶν ἐτῶν 1868-1869), σ. 87.

33. Ἄ. Μακράκη, *Ἀπολογία*, ὅ.π.π., σ. 32. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἡ Πόλις Σιών*, ὅ.π.π., σσ. 46-47.

34. Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση γνωρίζει μόνο τήν ἐξ ἄκρας συλλήψεως θέωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ (βλ. σχετικά τά ἄρθρα τοῦ π. Β. Βολουδάκη, «*Περί ἀφθαρσίας καί ἀφθαρτοδοκητῶν*» καί «*Ὁ Χριστός ἀνθρώπων ἐπέκεινα*» στόν «*Ὄρθόδοξο Τύπο*», ἀρ. 833/7.4.1989, σσ. 1 καί 4, καί ἀρ. 840/2.6.1989, σσ. 1-3).

35. Ἄ. Μακράκη, *Τό τρισύνθετον*, ὅ.π.π., σ. 75 καί «*Λόγος*», ἀρ. 1475/13.6.1902, σσ. 2-3.

36. Βλ. σχετικά Α. Μπράνγκ, ὅ.π.π., σσ. 258-278.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ὡς πολιτικός

Κωστής Ο. Σπεράντσας

Οἱ πολιτικές, ιδεολογικές καὶ κοινωνικές ἐπιλογές τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη, ὅπως φανερώθηκαν καὶ εἶναι ἱστορικά δοσμένες καὶ θεβαιωμένες, θά πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μέσα στά γενικότερα πλαίσια τῶν δομῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ βαθύτερη διερεύνηση τοῦ θέματος θά μᾶς δώσει τήν καθοριστική καὶ μορφοποιημένη εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς του, τίς ιδεολογικές του ἀνησυχίες, τόν βαθύ ἐνοραματικό του ἐθνικισμό, τίς φιλελεύθερες τάσεις καὶ ἀξιολογήσεις τῆς νεοελληνικῆς του ταυτότητας, πού συναρθρώνονται μέ τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καὶ πίστεις, πού ἐκφράζονται στά διαμορφωμένα δόγματα τῶν ἑλληνοχριστιανικῶν βιωμάτων, τά ὅποια τοποθετοῦνται καὶ βασίζονται στήν πίστη καὶ στήν οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς στοιχείου ἀναδημιουργίας καὶ ἀνάπλασης τῆς πορείας τοῦ Ἔθνους.

Ἡ ἑλληνική μετεπαναστατική κοινωνία στό σύνολό της, μέ τήν ἀδυναμία τῆς πολιτικοκοινωνικῆς της προσαρμογῆς στά νεοφιλελεύθερα ἀστικά πλαίσια, ράθυμη καὶ χαλαρή, δέν βρίσκει τούς φορεῖς καὶ τούς ἐκφραστῆς — ἐξάιρεση ἢ ἀναμορφωτική προσπάθεια τοῦ Καποδίστρια — στό δύσκολο καὶ ἀναδημιουργικό ἔργο τῆς ἀναστήλωσης τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν ἐρειπίων πού κληροδότησε ὁ σκληρός καὶ πολυχρόνιος ἀγῶνας τῆς Παλιγγενεσίας.

Οἱ διχostasίες καὶ οἱ ἀντιφορές τῶν ἡρώων ἀγωνιστῶν τοῦ '21 τούς ὀδηγοῦν σέ ἀβυσσαλέες ρήξεις μέ τούς φορεῖς τοῦ πολιτικοῦ κατεστημένου, ἐνῶ οἱ προστάτιδες Δυνάμεις ἐνθαρρύνουν τίς ιδεολογικές ζυμώσεις, μέ παρεμβάσεις πού ἐπιδρῶν καταλυτικά στή ζωή τοῦ Ἔθνους μας.

Ἔτσι, οἱ πρῶτες ἀλλαγές στά πρῶτα μετεπαναστατικά χρόνια προσδιορίζονται καὶ ἐνεργοποιούνται μέσα σ' ἕνα φορτισμένο καὶ ὀξυμένο κλίμα θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαμάχης πού προκαλεῖ, μέ κύρια αἰτία-αφορμή τό αὐθαίρετο Αὐτοκέφαλο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, καὶ πού κορυφώνεται καὶ καταλήγει μέσα σ'

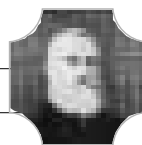
ἕνα συναινετικό κλίμα κοινῆς ἀποδοχῆς, μέ πρωτεργάτη τόν Σίφνιο ὑπουργό Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων Νικόλαο Χρυσόγελο, μέ τήν ἐκδοση τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου ἀπ' τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἡ λύση αὐτή ἀπομάκρυνε τίς καταλυτικές συνέπειες καὶ τή σύγκυση πού ἐκρυβε ἡ θρησκευτική μισαλλοδοξία τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν φορέων, μέ συνεργό, σύμμαχο καὶ συμπαραστάτη τόν βασιλικό αὐταρχισμό-ἐτσιθελισμό, πού ἀποτελοῦσε ἕνα θάναυσο μά καὶ καθοριστικό στοιχεῖο τῆς πολιτειακῆς καὶ πολιτικῆς ἐκφρασης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ πολιτική κατάσταση καὶ στή μορφή τῆς ἐλεγχόμενης μονόπλευρα κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας ἐμφανίζει μιὰ στατικότητα καὶ πολλές διαρθρωτικές ἀδυναμίες, καὶ στήν οὐσία ἀποτελεῖ ἕνα ξεθωριασμένο καὶ ἀποστεωμένο πολιτικό σύστημα, τό ὁποῖο ἀντλεῖ τήν ἰσχύν του ἀπό τόν μονάρχη, ἐνῶ τό δόγμα τοῦ νεόκοπου φιλελευθερισμοῦ σπονδυλώνεται καὶ ἐκφράζεται μέσα σ' ἕναν ὑποτονικό καὶ ἀχρωμο κοινοβουλευτικό μανδύα, σ' ἕναν καλᾶ ὑπολογισμένο ἀριθμητικό δεδομένο, ὡς νοῦμερο, σάν «ἡ ἀρχή τῆς δεδηλωμένης», εὔρημα καὶ ἀκρογωνιαῖο λιθάρι-κρηπίδωμα τῆς κοινοβουλευτικῆς ἰσορροπίας.

Σ' αὐτά τά πλαίσια, ὁ Ἀπ. Μακράκης ἀναζητεῖ τίς πολιτικές του ἐπιλογές καὶ τίς ἐπιλεκτικές του θέσεις, πού ὡς κέντρο καὶ βάση ἔχουν ἕναν βαθύ καὶ πηγαῖο Ἑλληνο-χριστιανοκεντρισμό, πού ἀποβλέπει στήν ὀλοκλήρωση τῆς ἐθνικῆς μας ἐνότητας, μέ τήν ὑπαγωγή τοῦ ὑπερόριου καὶ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ ὡς οργανικοῦ τμήματος τῆς ἐλεύθερης Πατρίδας, μαζί μέ τόν παράλληλο πνευματικό καὶ ἠθικό ἐπανεξοπλισμό τοῦ Ἔθνους μας μέσα στά εὐρύτερα καὶ ἀποκαλυπτικά Ἑλληνοχριστιανικά βιώματα τῆς Ὁρθοδοξίας.

Μέ αὐτές τίς προθέσεις, ὁ Ἀπ. Μακράκης, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ γενικότερου κύρους του, τῆς μεγάλης του προσωπικῆς ἀκτινοβολίας, ἀλλά καὶ τῆς εὐρύτερης ἀναγνώρισης καὶ τῆς

— Ὁ Κωστής Ο. Σπεράντσας εἶναι συγγραφέας.

λαϊκής του καταξίωσης, αρχίζει να προβάλλει τις ευρύτερες πολιτικές του θέσεις.

Έτσι, ο Άπ. Μακράκης, περί τά μέσα του 1875, από μία έσωτερική έφραση προσφοράς προς τό Έθνος, κατέρχεται στον πολιτικό στίβο ως υποψήφιος βουλευτής στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τή Σίφνο. Ο οργανωμένος, όμως, πολιτικός και αυταρχικός τοπικισμός τής οίκογένειας των Προβελεγγίων χρησιμοποιούσε τήν Σίφνο και τήν Μήλο σάν φέουδο και τιμάριο τής πολιτικής προβολής και επιβολής τής, μέ συνέπεια τό πολιτικό κήρυγμα του Άπ. Μακράκη νά παραμείνει μετέωρο και χωρίς αντίκρουσμα.

Μέ τήν προκήρυξη εκλογών, τό 1879, πιεζόμενος και μέ τήν παρώθηση χιλιάδων πιστών όπαδών του, προφυλακισμένος στις φυλακές Γκαρπολά μέ αστήρικτες και άβάσιμες κατηγορίες, ο Άπ. Μακράκης, καθώς είχε νόμιμο δικαίωμα, υποβάλλει νέα υποψηφιότητα βουλευτού Άττικής, χωρίς νά του επιτραπεί, παράνομα, ή έξοδός του άπ' τις φυλακές για τήν υποστήριξη τής υποψηφιότητάς του και του δημιουργικού και αναγεννητικού, εθνικά και κοινωνικά, προγράμματός του.

Στήν προεκλογική διακήρυξή του προς τόν Λαό τής επαρχίας Άθηνών - Άττικής, ο Άπ. Μακράκης αναφέρεται «εις τό δικαίωμα τής έλευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, εις τήν ανάγκην συσπειρώσεως των Έλλήνων διά τήν άποπεράτωσιν του έργου τής Έπαναστάσεως του 1821 και τήν πραγματοποίησιν των Αρχών του Ευαγγελίου εις τήν Παιδείαν και τήν Πολιτείαν».

Στό πρόγραμμα αυτό καυτηριάζεται «ή Θεοκάπηλος Σιμωνία, ή αγοράζουσα και πωλούσα τήν Έρωσύνην και φυγαδεύουσα τήν θείαν Χάριν εκ του Λαού» και καταδικάζονται «ή ψευδοπαιδεία και ή φορολογία, ή καταθλίβουσα τόν Λαόν και αποροφώσα πᾶσαν ζωτικήν αυτου ικμάδα, οι τυραννικοί νόμοι τής υποδικίας οι άδιακρίτως βασανίζοντες άθώους και ένόχους και τά συμφέροντα του Λαού καταστρέφοντες». Άλλά τό πρόγραμμα του Μακράκη «είναι σωστικόν του Λαού, οστις καλείται νά ψηφίση εάν θέλη τήν πραγματοποίησιν αυτου ή νά υποστηρίξη τήν πολιτικήν των δανείων και του εμπαιγμού του Έθνους, τήν πολιτικήν τής έσωτερικής τυραννίας και τής έξωτερικής έπαιτείας».

Τήν τραγική αυτή μαρτυρία δέν τήν αλλοιώνει ή σημερινή συγκυρία, για τήν ταυτότητα του λόγου μέ τήν ανάλογη παρουσία του σύγχρονου υπερδανεισμού τής πατρίδας μας μέ τόσες ταπει-

νές και σκληρές επιβαρύνσεις και θυσίες του λαού μας.

Στήν παραπάνω διακήρυξη αντικατοπτρίζεται ο παλμός, ή αγωνία του Άπ. Μακράκη, ή προσήλωσή του, οι φιλελεύθερες αρχές, ή αγάπη του προς τόν Λαό και οι άνόθευτες πολιτικές του επιλογές, που αποβλέπουν στην άνόρθωση του Έθνους.

Στήν κρίσιμη αυτή εκλογική αναμέτρηση, παρά τήν άδικη και άνιση αλλά και έντελώς παράνομη μεταχείρισή του, ο Άπ. Μακράκης, μέ τήν εκδηλη άντίθεση του εκκλησιαστικού και πολιτικού κατεστημένου τής εποχής, συγκεντρώνει 6.400 εκλεκτικούς ψήφους και μέ ελάχιστα δυστυχώς ψηφοδέλτια υπολείπεται από τήν εκλογική βάση και δέν εκλέγεται βουλευτής.

Η επιβλητική παρουσία του Μακράκη, μέ τό άπροσμέτρητο ήθικό κύρος και μέ τήν πανελλήνια ακτινοβολία του, επεκτείνεται σε όλο τό φάσμα τής έσωτερικής πολιτικής ζωής του τόπου και είναι αναμφισβήτητα ο μοχλός και ή κινητήρια δύναμη για τήν καταδίκη, στην δίκη για τά «Σιμωνιακά», του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων Ν. Νικολόπουλου και του όμολόγου του Ιωάν. Βαλασόπουλου από ειδικό Δικαστήριο που έλειτούργησε για πρώτη φορά.

Αυτός κυρίως συνετέλεσε στην αποκάλυψη, παραπομπή και καταδίκη των δύο ένόχων ύπουργών στην συνταρακτική δίκη διάρκειας δύο και πλέον μηνών μέ τήν βαριά κατηγορία τής δωροδοκίας των για τήν βοήθεια και τήν συνδρομή προς κατάληψη κενών επισκοπικών θέσεων από φαύλους και άνάξιους ιερωμένους, μέ αποτέλεσμα ή δίκη αυτή νά αποτελέσει τήν άφορμή για μία γενικότερη αποκάθαρση του δημοσίου βίου από απαράδεκτες τυχοδιωκτικές παρεμβολές άνικών πολιτικών, όπως του πρωθυπουργού Βούλγαρη, μέ τις βαρύτατες κατηγορίες τής νοθείας των εκλογών και του βιασμού τής λαϊκής βούλησης. Ο άμειλικτος αυτός έλεγχος του Μακράκη για τά Σιμωνιακά παρέσυρε τελικά στην πτώση και όλόκληρη τήν κυβέρνηση του Βούλγαρη.

Ο Άπ. Μακράκης, έχοντας τήν συνείδηση, μά και τήν αυτογνωσία, του χρέους του προς τήν πατρίδα, ουδέποτε άνέστειλε τις άναμορφωτικές και κοινωνικές του προσπάθειες. Και δέν εγκατέλειψε τις γνωστές πολιτικές του επιλογές και δραστηριότητες: ίδρυσε πολιτικούς συλλόγους, όπως τους συλλόγους «Μέγας Κωνσταντίνος», τό 1879, και «Πλάτων», τό 1901, μέ όλες τις αγαθές προεκτάσεις στις μεταγενέστερες πολιτι-

κοινωνικές εξελίξεις και κοινωνικές μεταβολές, ούτως ώστε να θεωρείται ο αναμφισβήτητος θεμελιωτής του συγχρόνου χριστιανοκοινωνικού κινήματος στην Ελλάδα, που με τη σημαία του, ως ανεξάρτητος, έπολιτεύετο.

Η προσωπικότητα του Μακράκη, με τους θαυμαστές και τους λίγους επικριτές, έχει κερδίσει την ιστορική μαρτυρία, μά και την όμοθυμη καταξίωση. Και από τό ιστορικό κατώφλι προβαίνει και ξεπροβάλλει ως ένας κοινωνικός και πολιτικός επαναστάτης και ως ο θεμελιωτής του χριστιανοκοινωνισμού της πατρίδας μας.

Κάτω από τό μάκρος του χρόνου και μέσα από την όπτική γωνία της αγάπης μας και του όφειλόμενου σεβασμού μας, ή προσωπικότητα του μεγάλου αυτού Έλληνα και αναμορφωτή παραμένει ανέπαφη στην ανεμοζάλη των καιρών μας⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. «Συνεδρίασις 15 Ἀπριλίου 1957» του Συνδέσμου Σιφνίων από τά πρακτικά του:

«Θέματα: 1) Ἀνακοίνωσις δωρεᾶς κ. Θεοδόση Σπεράντζα και λήψις σχετικής απόφάσεως.

Ἐπί του πρώτου θέματος ό κ. Πρόεδρος ανακοινοί πρός τό Δ.Σ. τό περιεχόμενον τῆς από 11-4-57 ἐπιστολῆς του κ. Θεοδос. Σπεράντζα και λήψιν σχετικής μέ τήν προσφερομένην ὑπ' αὐτοῦ εἰσφορᾶν διά τήν κατασκευήν τῆς προτομῆς του Ἀποστόλου Μακράκη, ἥτις ἀνέρχεται εἰς τό ποσό των ὀρχ. 5.000. Ἡ πρότασις του Θ. Σπεράντζα γίνεται δεκτῆ και υἱοθετεῖ τό Συμβούλιον τήν ἀνέγερ-

σιν τῆς προτομῆς του Ἀποστόλου Μακράκη, ἐξουσιοδοτεῖ δέ τόν κ. Πρόεδρον και τόν Γεν. Γραμματέα, ὅπως διαβιβάσουν τάς εὐχαριστίας εἰς τόν κ. Θ. Σπεράντζαν».

Συνεδρίασις 20ῆς Μαΐου 1958,

«V. Ἐπ' αὐτοῦ του θέματος (κατασκευή πλατείας Μακράκη), ό κ. Πρόεδρος ἐτόνισε τήν ἀνάγκην τῆς ἀμέσου ἐνεργείας διά τήν ταχείαν διεξαγωγήν των προεργασιών διαμορφώσεως του χώρου τῆς πλατείας Μακράκη, ἐζήτησε δέ και ἔλαβε παρά του Δ.Σ. τήν ἐξουσιοδότησιν, ὅπως τό Προεδρεῖον προβῆ εἰς τάς διαφόρους ἐπί του ζητήματος ἐνεργείας, ὥστε ή παραληφθεῖσα ἤδη προτομή του Μεγάλου Διδασκάλου τοποθετηθῆ ἐπί τῆς πλατείας τό συντομώτερον».

«4. Δωρεαί - εἰσφοραί πρός τόν σύνδεσμον.

Ἀκολούθως γίνεται περιγραφή τῆς σχεδόν περατωθείσης νέας πλατείας Ἀπ. Μακράκη, ἥτις ἀπό πάσης ἀπόψεως, ἀποτελεῖ σήμερον στολίδι του νησιού». (Βλ. «Σύνδεσμος Σιφνίων, Βιβλίον πρακτικῶν, ἀρχόμενον ἀπό 26-11-1948», σσ. 206, 238, 243).

2. «Βιβλ. πρακτικῶν...», ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 247-249. Πρβλ. ἐφημ. «ΣΙΦΝΟΣ»: «Ἡ ἐν Σίφνῳ τελετή των ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς του Μεγάλου Διδασκάλου Ἀποστόλου Ἐμμ. Μακράκη», φύλλ. Αὐγούστου 1958, σελ. 1 (ἀρ. φ. Β' 294) και ἐφημ. «ΣΙΦΝΑΪΚΑ ΝΕΑ», φύλλ. Σεπτεμβρίου 1958 (ἀρ. 145).

3. «Σίφνος», ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 2.

4. «Κυκλ. Φῶς», ἐτ. 1985, φύλλ. Ἰουλ. - Αὐγ., σελ. 9.

5. Βλ. Ἐφημ. Ἀθηνῶν «Ἀστραπή», 26 Δεκ. 1905 και «Σίφνος», ἐτ. ΚΗ', 14 Ἰαν. 1906, ἀρ. 1145, 6.2 - 3. Κατά τήν ἀθηναϊκὴν ἐφημ. «Ἀκρόπολις», τῆς 25ης Δεκ. 1905, ό Ἀπ. Μακράκης ὑπῆρξεν «ή μεγαλύτερα θρησκευτικῆ προσωπικότης τῆς ἐποχῆς του διά τήν Ἑλλάδα».

6. «Σίφνος», ἐτ. 12ο, Γ' περιόδ., φύλλ. 141/704, σελ. 4.

7. «Κυκλ. Φῶς», φύλλ. Δεκ. 1985.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης καί ἡ συχνή Θεία Κοινωνία

Ἀρχιμανδρίτης Δανιήλ Γεώργιος Ἀεράκης

Από τάς πλέον παρεξηγημένας μορφάς τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Ἐνῶ ἀποτελεῖ τήν μεγαλυτέραν μορφήν τοῦ νεοελληνικοῦ χριστιανικοῦ κινήματος, ὑπάρχουν χριστιανοί πού τόν ἀγνοοῦν, ἄλλοι ἔχουν συγκεχυμένην ἰδέαν περί τοῦ προσώπου του καί ἄλλοι, ἐπηρεασμένοι δυσμενῶς, ἔχουν λάβει ἐχθρικήν στάσιν πρός αὐτόν καί δέν θέλουν οὔτε τό ὄνομά του νά ἀκούσουν.

Οὐδέις, βεβαίως, διεκδικεῖ διά τόν Μακράκη τό ἀλάθητον, ὅπως ἄλλως τε δι' οὐδένα ἐκκλησιαστικόν Πατέρα ἢ Διδάσκαλον μεμονωμένως. Ὡς ἄνθρωπος ἔκανε καί ὁ Μακράκης λάθη. Καί τά λάθη του ἔχουν, θά ἐλέγομεν, δύο ἐλαφρυντικά: τό ἐλαφρυντικόν τοῦ πρωτοπόρου καί τό ἐλαφρυντικόν τοῦ ἰσοβίου ἀγωνιστοῦ. Ὑπῆρξεν πρωτοπόρος εἰς τήν προσπάθειαν τῆς θρησκευτικῆς ἀφυπνίσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Προσπάθησε νά διανοίξῃ δρόμους πνευματικῆς ζωῆς, τοὺς ὁποίους ἡ παχυλή ἀγνοια τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε καλύψει καί ἐξαφανίσει. Ἦτο, λοιπόν, φυσικόν νά διαπράξῃ καί λάθη. Ἐξ ἄλλου, οἱ συνεχεῖς ἀγῶνες του πρός τήν μασονοκρατουμένην Πολιτείαν καί σιμωνοκρατουμένην ἐκκλησιαστικὴν ἡγεσίαν τῆς ἐποχῆς του τόν ὠδήγησαν εἰς ὀξύτητα καί θεολογικάς διατυπώσεις, τὰς ὁποίας ὁπωσδήποτε ὑπό ἄλλας συνθήκας θ' ἀπέφευγεν. Οἱ ἀγῶνες κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην ἔχουν τὰς ἀκρότητάς των.

Ἀλλά ἐκεῖνο, τό ὁποῖον προκαλεῖ κατάπληξιν καί ἐν πολλοῖς ἱεράν ἀγανάκτησιν, εἶναι τό ὅτι ὑπό πολλῶν, καί δὴ κληρικῶν καί μοναχῶν, θεωροῦνται ὡς λάθη καί πλάναι τοῦ Μακράκη καί πεποιθήσεις καί ἐνέργειαι αὐτοῦ πάνυ ὀρθόδοξοι. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καί ἡ πεποίθησις του περί τοῦ μυστηρίου τῆς θείας *Εὐχαριστίας* καί ἡ προσπάθειά του νά ἐπικρατήσῃ εἰς τόν Ὀρθόδοξον Ἑλλαδικόν χῶρον ἡ *συχνή θεία Κοινωνία* τῶν πιστῶν. Ἀκόμη καί σήμερον ὑπάρχουν πολλοί, οἱ ὁποῖοι ὀνομάζουσι «μακρακισμόν» τήν συχνήν θείαν Κοινωνίαν. Καί εἶναι βεβαίως γεγονός, ὅτι

σήμερον ὅλοι σχεδόν οἱ πνευματικοὶ κληρικοί καί θεολόγοι τάσσονται ὑπέρ τῆς συχνῆς θείας Κοινωνίας. Ἄλλ' ἐάν μεταφερθῶμεν 100 ἔτη ὀπίσω, θά ἴδωμεν πόσον κατηγορήθη ὁ αἰοίδιμος Διδάσκαλος διά τήν περί συχνῆς θείας Κοινωνίας ἀκλινη θέσιν του.

Κεκρυμμένος θησαυρός ἦτο ἡ θεία Κοινωνία. Ἡ ἀγνοια τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἱερῶν Κανόνων, τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας εἶχεν ὀδηγήσει τήν ὀρθόδοξον λατρείαν εἰς τυπολατρίαν. Οἱ δὲ ἱερεῖς προσέφερον τόν θησαυρόν τῆς θείας Κοινωνίας μόνον ἅπαξ ἢ δις ἢ τρίς ἢ τό πολύ τετράκις τοῦ ἔτους, καί τότε ἄνευ τῆς δεούσης προετοιμασίας.

Πρῶτος ὁ Μακράκης ἀνέλαβεν ἀγῶνα διαφωτίσεως τοῦ λαοῦ εἰς τό θέμα τοῦ ὑπερφυεστάτου Μυστηρίου. Εἶχον, βεβαίως, προηγηθῆ τά βιβλία τοῦ Νεοφύτου τοῦ Κausακαλυβίτου καί τῶν ἁγίων Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου καί Μακαρίου τοῦ Νοταρά, ἀλλά ταῦτα ἦσαν δυσεύρετα. Ὁ πολὺς ἢ μᾶλλον ὅλος ὁ λαός ἠκολούθει τό ἐσφαλμένον, τό ὀλέθριον διά τήν ψυχὴν του: «Τέσσαρας φοράς τόν χρόνον νά κοινωνῶμεν». Ὁ Μακράκης, βαθύς γνώστης τῆς Γραφῆς καί τῶν Πατέρων, ἐραστής ὅσον ὀλίγοι τῆς μυστηριακῆς ζωῆς, ἀπό τῶν πρώτων βημάτων τῆς θρησκευτικῆς του δράσεως, ἐκήρυξεν ὀρθῶς περί τῆς συχνῆς θείας Κοινωνίας, συνέγραψεν ἄρθρα καί βιβλία ἀποδεικνύων τήν ἀναγκαιότητα τῆς συχνῆς θείας Κοινωνίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν Πατέρων, καί ἔπεισε τὰς χιλιάδας τῶν μαθητῶν, ἀκροατῶν, ἀναγνωστῶν, συνεργατῶν καί συγκελλιωτῶν του νά κοινωνοῦν συχνά.

Τοῦτο προεκάλεσε σάλον. Ἡ διδασκαλία τοῦ Μακράκη περί συχνῆς θείας Κοινωνίας, διδασκαλία καθαρῶς ἀγιογραφική καί πατερική, κατηγορήθη ὡς πλάνη καί... αἵρεσις! Τελικῶς ὅμως ἐδικαιώθη. Ὅπως ἐδικαιώθη καί ἡ σχετικὴ μέ τήν συχνήν θείαν Κοινωνίαν διδασκαλία τοῦ Μακράκη περί τῆς ἀληθινῆς προετοιμασίας διά τήν

μετοχήν εις τήν θεϊάν Κοινωνίαν. Κατηγορήθη καί δι' αὐτήν ὁ Μακράκης, ὅτι δῆθεν προτρέπει τοὺς χριστιανούς νά μεταλαμβάνουν ἄνευ προετοιμασίας. Ἀντιθέτως, ὁ Μακράκης προτρέπει εἰς ὀρθήν προετοιμασίαν πρό τῆς θεϊᾶς Κοινωνίας. Ἀπλῶς δέν δέχεται τό ἀνύπαρκτον εἰς τοὺς ἱερούς Κανόνας καί εἰς τήν ἐν γένει ἀληθῆ παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας «τριήμερον ἀνέλαιον», τό ὁποῖον ὡς σατανικόν ἐμπόδιον προβάλλεται ὑπό πολλῶν διά νά μήν κοινωνοῦν τακτικῶς. Πρός ἀπάντησιν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συκοφαντικῶς κατηγοροῦν τόν Μακράκην ὅτι κατήργησε τήν πρό τῆς θεϊᾶς Κοινωνίας προετοιμασίαν, παραθέτομεν σχετικὴν περικοπὴν ἐκ τοῦ βιβλίου του «Κατήχησις». Παρουσιάζει τόν Χριστόν προσκαλοῦντα τοὺς πιστοὺς εἰς θεϊάν Κοινωνίαν καί λέγοντα: «Ἀπόκειται ὑμῖν νά τρέφησθε ἐξ αὐτῆς τῆς τροφῆς, ἣν προσφέρω ὑμῖν, μιμούμενοι τήν ἀγάπην μου, ἐν διαλλαγῇ πρός ἀλλήλους, ἐν βα-

θεῖα συναισθήσει, ἐν δοκιμασίᾳ ἑαυτῶν, ἐν μετανοίᾳ καί ἐκπληρώσει τῶν καθηκόντων ὑμῶν, ἐν φωτισμῷ ἀληθείας καί δικαιοσύνης» (Ἄ. Μακράκη «Κατήχησις», Ἀθῆναι 1957, σελ. 220).

Τήν γραμμὴν τοῦ Ἰδρυτοῦ καί Διδασκάλου τοῦ ἠκολούθησε καί ὁ Σύλλογος «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής», τοῦ ὁποῖου προσφάτως ἐωρτάσθη ἡ ἐκατονταετηρίς. Τά μέλη του, μέλη ζωντανᾶ τῆς Ἐκκλησίας, προσέρχονται ἀνελλιπῶς εἰς τό Ποτήριον τῆς ζωῆς. Χιλιάδες μέλη του, ἐφωδιασμένα μέ τό εἰσιτήριον τοῦ Παραδείσου, τό ὁποῖον ἐξασφαλίζει ἡ συχνή «μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης» θεῖα Κοινωνία, εὐρίσκονται ἤδη εἰς τήν βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν.

Πολλά ἐξ ἐπιπολαίων καί ἀθεολογῆτων χειλέων ἔχουν ἀκουσθῆ τά τελευταῖα ἔτη ἐναντίον τῶν Ὁρθόδοξων Χριστιανικῶν Συλλόγων καί Ἀδελφοτήτων. Ἀρκεῖ ἐν γεγονός, καθ' ἑκάστην Κυριακὴν διαπιστούμενον, διά ν' ἀποστομώσῃ τοὺς συκοφάντας. Ποῖοι εἰς ἕκαστον Ναόν εἶναι οἱ τακτικοί καί μετά δέους καί εὐλαβείας κοινωνοῦντες; Ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον τά μέλη τῶν Θρησκευτικῶν Συλλόγων καί Ἀδελφοτήτων. Καί ἐρωτῶμεν: Ποῖοι εἶναι «ἐξωεκκλησιαστικοί»: οἱ συνεχῶς τρεφόμενοι ἀπό τήν προσφερομένην ἐντός τῆς Ἐκκλησίας θεϊαν τροφήν, ἣν οἱ περιφρονοῦντες τήν θεϊαν τροφήν καί σπανίως καί τυπικῶς κοινωνοῦντες;

Τά Ὁρθόδοξα Χριστιανικά Σωματεῖα καί αἱ Ὁρθόδοξοι Ἱεραποστολικαί Ἀδελφότητες καλλιεργοῦν τήν συνειδητὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν, τῆς ὁποίας ἐμφανέστερον σημεῖον εἶναι ἡ συχνὴ θεῖα Κοινωνία. Ἄς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη, ὁ ὁποῖος ζωηρότερον πάντων εἰργάσθη διά τήν ἀποκάλυψιν τοῦ κεκρυμμένου θησαυροῦ τῆς θεϊᾶς Κοινωνίας. Ἡ νεωτέρα Ἑλλάς καί μόνον διά τήν πρᾶξιν του αὐτῆν τοῦ ὀφείλει πολλά. Αἱ δέ Ὁρθόδοξοι Ἀδελφότητες, τῇ διδασκαλίᾳ ἐκείνου, ἢ μᾶλλον τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν Πατέρων ἐπόμενοι, καλλιεργοῦν τήν μυστηριακὴν ζωὴν εἰς τά μέλη των, καί δι' αὐτό ἀποτελοῦν τά ζωντανότερα κύτταρα τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καί Ἀπόστολος Μακράκης: «Ἀειπλόνητος Διδάχος» ἢ «Κοσμοκαλόγερος»;

Μάριος Μπέγζος

*«Μεταξύ ὄλων τῶν ἐπαγγελματῶν, εἰς ὄλον τό Γένος,
περνᾶ ἐξόχως τό ἐπάγγελμα τῆς θρησκείας,
καθώς καί τό τοῦ πατριωτισμοῦ»*

A. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ¹

Ανάμεσα στήν ἐκκλησία καί στή θρησκεία ὑπάρχει διαφορά οὐσιώδης, ποιοτική καί σημαντική. Ἡ ἐκκλησία δέν εἶναι θρησκεία, παρ' ὅτι ἔχει θρησκεία, καί μάλιστα τόση ὅση θέλετε. Ἡ ταυτότητα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας δέν προσδιορίζεται ἀπό τή θρησκευτικότητα, γι' αὐτό ἰσχυριζόμαστε ὅτι ἡ ἐκκλησία δέν εἶναι θρησκεία. Ἀλλά ὑπάρχουν πάμπολλα στοιχεῖα θρησκείας μέσα στό χριστιανισμό, τά ὁποῖα διαδραματίζουν ρόλο δευτερεύοντα καί ἐπουσιώδη, ἐνῶ τό πρωταγωνιστικό καί οὐσιῶδες χαρακτηριστικό τῆς ἐκκλησίας εἶναι καί παραμένει κάτι ἐντελῶς ἄλλο.

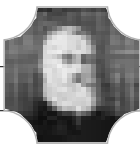
Τά τρία διακριτικά γνωρίσματα κάθε θρησκείας, δηλαδή ἡ πίστη, ἡ λατρεία καί τό ἦθος, μέ τά παρεπόμενά τους, πού εἶναι τό δόγμα, τό ἱερατεῖο καί ὁ νόμος, ὑπάρχουν μέσα στήν ἐκκλησία, ἀλλά ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο. Ἐκκλησία καί θρησκεία σχετίζονται, ἀλλά δέν ταυτίζονται· ὁμοιάζουν, χωρίς ποτέ νά ἐξισώνονται. Ἄλλωστε, δύο ἀδελφία μπορεῖ νά εἶναι δίδυμα, ἀκόμα καί σιαμαῖα, ἀλλά διαφέρουν, παρ' ὅλες τίς ὁμοιότητες. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει κι ἐδῶ: ἐκκλησία καί θρησκεία εἶναι δίδυμα ἀδελφία, πού ὅμως διαφέρουν ριζικά, οὐσιαστικά καί ποιοτικά.

Ἡ διαφορά τῆς ἐκκλησίας ἀπό τή θρησκεία καταφαίνεται, ἐάν συγκρίνουμε δύο ἐξέχουσες

προσωπικότητες τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ πού ἄκμασαν στό τελευταῖο μισό τοῦ περασμένου αἰώνα στό ἀθηναϊκό ἐπίκεντρο τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους: τόν Ἀπόστολο Μακράκη (1831-1905) καί τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (1851-1911). Ὁ πρῶτος ἦταν μιά διακεκριμένη θρησκευτική φυσιογνωμία, ἐνῶ ὁ ἄλλος ὑπῆρξε μιά ἀκραιφνῶς ἐκκλησιαστική προσωπικότητα. Ὁ Μακράκης ἐκπροσωπεῖ τή θρησκεία καί ὁ Παπαδιαμάντης ἐνσαρκώνει τήν ἐκκλησία.

Προκειμένου μάλιστα νά διαπιστώσουμε ἰδίους ὅμμασι τήν τεράστια ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἐκκλησιαστικότητα ἀπό τή θρησκευτικότητα ὡς δύο διαφορετικούς τρόπους ζωῆς, δέν ἔχουμε παρά νά ἀδράξουμε τήν εὐκαιρία καί νά προβοῦμε σέ συγκριτική διερεύνηση τοῦ μοναδικοῦ «κοσμοκαλόγερου» καί πρωτοκορυφαίου λογίου «ἀγίου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων» μας, τοῦ κυρ-Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη², ἀπό τή μία πλευρά, καί, ἀπό τήν ἄλλη, τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη, τόν ὁποῖο οἱ πάμπολλοι καί ζηλωτές ὁπαδοί του συνόδευσαν μέ τό χαρακτηρισμό: «ὁ νέος Σωκράτης» ἢ «ὁ Σωκράτης τοῦ 19ου αἰώνα»³. Μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν σχεδόν συνομηλικῶν καί γιά πολλά χρόνια συντοπιτῶν λογίων ὑπάρχουν ὁμοιότητες καί διαφορές, συγκλίσεις καί ἀποκλίσεις, τόσες καί τέτοιες πού ἀντιστοιχοῦν στή σχέση θρησκείας καί ἐκκλησίας.

— Ὁ Μάριος Μπέγζος γεννήθηκε τό 1951 στήν Ἀθήνα καί σπούδασε θεολογία καί φιλοσοφία στα πανεπιστήμια Ἀθηνῶν (1969-1973), Γενεύης (1973-1974), Τυβίγγης (1979-1981). Διδάκτωρ (1985), λέκτωρ (1986) καί ἐπίκουρος καθηγητής (1991) τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἔχει διδάξει ἐπίσης στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μαρβούργου (1991-1994).

I.

Ἐάν δρομολογήσουμε τή σύγκριση Παπαδιαμάντη καί Μακράκη μέ τίς ὁμοιότητές τους, τότε θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε τρία κύρια πεδία πάνω στά ὁποῖα καταφαίνονται οἱ θεμιτές ἢ ἀθέμιτες συγκλίσεις τους: πρόκειται γιά τό χῶρο, τό χρόνο καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς, τῆς σκέψης καί τῆς δράσης τους.

1. Ὁ χῶρος μέσα στόν ὁποῖο κινήθηκαν μοιάζει καταπληκτικά. Ἡ νησιώτικη καταγωγή καί ἡ αἰγαιοπελαγίτικη προέλευση τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη ἀπό τή Σκιάθο καί τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη ἀπό τή Σίφνο σηματοδοτοῦν τόν πρῶτο κρίκο τῆς ἀλυσίδας πού μπορεί νά τούς ἐνώσει στή ζωή.

Κατόπιν ἔπεται ἄλλος ἕνας τοπικός παράγοντας κι αὐτός ἀναφαίνεται στήν Ἀθήνα, τήν πρωτεύουσα πόλη τῆς ἑλλαδικῆς ἐπικράτειας, στήν ὁποία παρεπιδήμουν κι οἱ δύο τους ἀπό τήν πνευματική τους ἐνηλικίωση στήν τρίτη δεκαετία τῆς ζωῆς τους μέχρι τήν τελευτή τους γύρω στό ἑβδομηκοστό ἔτος τῆς ἡλικίας τους, δηλαδή γιά περίπου σαράντα χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, ὁ Μακράκης ἐγκαθίσταται στήν ἀθηναϊκή πρωτεύουσα τό 1865 καί ἀφήνει τήν τελευταία του πνοή στόν ἴδιο αὐτό τόπο τό 1905. Ὁ Παπαδιαμάντης ἐγκαταστάθηκε στό ἑλλαδικό ἐπίκεντρο περί τό 1870 ὡς μαθητής τοῦ Βαρβακείου ἀρχικά καί φοιτητής τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, γιά νά παραμείνει ὡς μεταφραστής γαλλικῶν καί ἀγγλικῶν κειμένων σέ δημοσιογραφικά συγκροτήματα τῆς ἐποχῆς, διορθωτής τυπογραφικῶν δοκιμίων καί, βεβαίως, διηγηματογράφος μέχρι τό 1908, ὅποτε ἐγκαταλείπει ὀριστικά τήν πρωτεύουσα γιά νά ἐπανακάμψει ὀριστικά καί ἀμετάκλητα στή νησιωτική του γενέτειρα, ὅπου γιά τελευταία φορά βλέπει τό φῶς τοῦ ματαιοῦ τούτου κόσμου τή δεύτερη μέρα τῆς πρωτοχρονιάς τοῦ 1911.

Βέβαια, ἐδῶ διαφοροποιεῖται κάπως τό ὁδοιπορικό τους. Ὁ Παπαδιαμάντης οὐδέποτε δρασκελίστηκε τά ὄρια τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου. Ὁ λόγιος ἅγιος τοῦ νεοελληνισμοῦ κινήθηκε ἀνάμεσα στή Χαλκίδα καί στό Ἅγιον Ὄρος, μέ κύρια σημεῖα ἀναφορᾶς τή γενέτειρα Σκιάθο καί τήν πρωτεύουσα Ἀθήνα. Ἀντιθέτως, ὁ Μακράκης ὑπῆρξε κοσμογυρισμένος, μέ τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, πραγματοποιώντας σπουδές καί ἀσκώντας διδακτικό ἔργο στήν Κωνσταντινούπολη, τό κοσμοπολιτικό ἐπίκεντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ κατά τόν περασμένο αἰῶνα, καί στό Παρίσι, τήν περίφημη

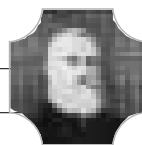
«πόλη τῶν φώτων», πού ἀναδείχτηκε σέ πολιτιστική πρωτεύουσα τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου ἀνδρώθηκαν ὅλοι οἱ πνευματικοί ἡγῆτορες τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπό τόν Κοραῖ καί τόν Ψυχάρη μέχρι τήν περίφημη «Γενιά τοῦ 1930», μέ τούς γαλλοσπουδαγμένους Σεφέρη, Θεοδοσιάδη, Ἐλύτη, Κόντογλου, Πεντζίκη κ.ἄ.

Ἡ γλωσσομάθεια τοῦ Σίφνιου «Σωκράτη» καί τοῦ Σκιαθίτη «κοσμοκαλόγερου» ἔχει πάρα πολλά κοινά στοιχεῖα, δεδομένου ὅτι καί οἱ δύο κατεῖχαν τή γαλλική γλώσσα. Μάλιστα ὁ Παπαδιαμάντης ζοῦσε ὡς μεταφραστής ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, ἀπό τά γαλλικά καί τά ἀγγλικά, χωρίς ποτέ νά ἔχει δρασκελίσσει τά σύνορα τῆς πατρίδας μας. Ἀντιθέτως, ὁ Μακράκης εἶχε τήν εὐκαιρία νά ζήσει στό Παρίσι γιά δύο χρόνια (1862-1864), νά ἐργαστεῖ ὡς οἰκοδιδάσκαλος ἐκεῖ, νά σπουδάσει φιλοσοφία καί νά συγγράψει μάλιστα τέσσερις ἀπολογητικές μελέτες σέ γαλλική γλώσσα ἐναντίον τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας καί ὑπέρ τοῦ χριστιανισμοῦ.

2. Ὁ χρόνος τῆς δράσης τους ἐπίσης φέρνει σέ ἐπαφή τούς δύο αὐτούς ἐπιφανείς Νεοέλληνες. Κατ' ἀρχήν, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ζοῦν τήν ἴδια τρικυμιώδη γιά τά νεοελληνικά μας πράγματα καί γράμματα ἱστορική περίοδο⁴, πού εἶναι τό δεύτερο μισό τοῦ ταραχώδους 19ου αἰ. Γιά περισσότερο ἀπό τριάντα χρόνια, δηλαδή ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1870 μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1900, ὁ Σκιαθίτης ἅγιος τῆς λογοτεχνίας μας καί ὁ Σίφνιος λόγιος τοῦ νεοελληνισμοῦ πορεύονται παράλληλους δρόμους, χωρίς ἴσως νά ἔχουν συναντηθεῖ προσωπικά, παρ' ὅτι ἀντηλλάγησαν διαξιφισμοί μεταξύ τους, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι νεώτερος στήν ἡλικία ἀπό τόν Μακράκη. Ὁ κυρ - Ἀλέξανδρος ἀνοίγει τά μάτια του στήν Σκιάθο του τήν 4η Μαρτίου 1851, ἐνῶ ὁ Ἀπόστολος Μακράκης γεννιέται στήν Καταβατή τῆς Σίφνου τό 1831. Μιά ὀλόκληρη εἰκοσαετία ζωῆς ἔρχεται νά χωρίσει τούς δύο ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι πορεύονται, μέσα στους δρόμους τῆς Ἀθήνας, ὁδούς παραλλήλους σέ χρόνια δύσκολα γιά τόν τόπο καί τό γένος τῶν Ἑλλήνων. Μιά σύντομη συγκριτική ἐπισήμανση κάποιων χρονολογικῶν ὁροσῆμων ἔχει τή σημασία της.

Ὅταν ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης μαθητεῖε στό Βαρβάκειο καί στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, καί κάνει τήν πρώτη συγγραφική του δημοσίευση τό 1879 μέ τό μυθιστόρημα

«Ἡ μετανάστis», ὁ Σίφνιος ἀπόστολος ἔχει ἤδη ἐγκατασταθεῖ στήν πρωτεύουσα ἀπό τό 1866, ἔχει θέσει σέ κυκλοφορία τά περιοδικά του, ἔχει ἐκδώσει πολλά ἀπό τά βιβλία του, ἔχει ἰδρύσει τούς ἐθνικοθρησκευτικούς συλλόγους του, ἔχει ἔλθει σέ ρήξη μέ τήν κοινωνία καί τήν ἐκκλησία, μέ ἀφορμή τόν τεκτονισμό καί τήν σιμωνία (χειροτονία κληρικοῦ μέ χρηματική ἐξαγορά) καθώς ἐπίσης ἔχει καταδικαστεῖ ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο (1878), τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τήν ἐλληνική δικαιοσύνη, πού τοῦ ἐπέβαλε δεκαοκτάμηνη φυλάκιση καί προσωρινή ἀπαγόρευση λειτουργίας τοῦ διδασκῆρίου του «Σχολή τοῦ Λόγου», ἐνῶ, τέλος, ἔχει ἀποδοκιμαστεῖ ἀπό τόν ἐλληνικό λαό μέ τήν ἐπανελημμένη ἀποτυχία του νά ἐκλεγεῖ βουλευτής τοῦ ἐλλαδικοῦ κοινοβουλίου.

Ἡ ἀκμή τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1880 μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας συμπίπτει μέ τήν παρακμή τοῦ Μακράκη, ὁ ὁποῖος πλέον ἀναλίσκεται σέ περιοδεῖες στήν ἐπαρχία, σέ δικαστικούς ἀγῶνες, προεκλογικές ἐκστρατεῖες καί ρητορικές ἀντιδικίες ἀπέναντι στίς ἐπίσημες ἀρχές κράτους καί ἐκκλησίας, στούς λογίους ἀντιπάλους του, πανεπιστημιακούς κυρίως καί θεολόγους κατ' ἐξοχήν, ὅπως τόν δογματολόγο Ζήκο Ρώσση κ.ἄ., ἀλλά καί σέ ἐσωτερικές διενέξεις ἐναντίον παλαιῶν μαθητῶν καί ἐνθερμων θαυμαστῶν του, ὅπως εἶναι ὁ Κ.Δ. Διαλησιμᾶς καί ὁ Μ. Γαλανός, πού, ἔχοντας ἐξαντλήσει κάθε ὄριο ἀνοχῆς ἀπέναντι στήν ὁμολογημένη μεγαλομανία καί ἀλαζονεία τοῦ δασκάλου τους, ἀποστασιοποιοῦνται ἀπό αὐτόν καί εἰσπράττουν ἔτσι τούς ἀνηλεεῖς φραστικούς μύθρους του.

3. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔρχονται σέ ἐπαφή οἱ δύο αὐτοί σκαπανεῖς τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει νά κάνει μέ τήν ἐκ μέρους τους ἀσκήση κριτικῆς σέ κοινωνικά καί ἐκκλησιαστικά φαινόμενα δυσλειτουργίας τοῦ τύπου μας στόν καιρό τους. Παρ' ὅτι καί οἱ δύο ἀντιδρῶν μέ ὀξυδέρκεια στό καιρῖο πρόβλημα τοῦ πολιτιστικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἡ πορεία τήν ὁποία ἀκολουθοῦν καί τά κριτήρια πού διαθέτουν εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά, τόσο μάλιστα ὅσο ἀκριβῶς διαφορετική εἶναι ἡ ἐκκλησία στήν ὁποία ἀνήκει ὁ Παπαδιαμάντης καί ἡ θρησκεία πού ὑπηρετεῖ ὁ Μακράκης.

Αὐτή ἡ διαφορά τους ἀποκαλύπτεται στήν ἀνταλλαγή ἐπιστολιμαίων μύθρων μεταξύ τους καί στήν καταχώριση ἀντιμακρακικῶν ἀναφορῶν σέ ποικίλα διηγήματα τοῦ κοσμοκαλόγερου λο-

γοτέγνη. Ἄξιζει τόν κόπο νά προβοῦμε σέ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς συγγραφικῆς ὕλης τοῦ Σκιαθίτη ἀγίου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, μέ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορά στό μακρακικό φαινόμενο.

Κατ' ἀρχήν, πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης προκλήθηκε ἀπό τούς μακρακιστές ἔντονα καί ἐπώδυνα, σέ πάρα πολύ προσωπικό ἐπίπεδο μάλιστα. Ἀφορμή δόθηκε ἀπό τό λεγόμενο «Μακράκειον ἐπεισόδιον ἐν Σκιάθῳ» τό 1891. Ὅταν τό ἔτος ἐκεῖνο κάποιοι μακρακιστές ἐμφανίστηκαν στή Σκιάθο γιά τήν πραγματοποίηση ὁμιλιῶν, ὁ πατέρας τοῦ διηγηματογράφου μας, ὑπερήλικας ἱερέας στό νησί, προειδοποίησε τούς μέλλοντες ἀκροατές αὐτῶν τῶν κηρυγμάτων ὅτι «ἐλεύθεροι μὲν εἶναι ν' ἀκούωσι τόν κ. Μακράκην, ἐάν θέλωσιν, ἀλλά νά μή λησμονῶσιν, ὅτι ὁ κ. Μακράκης ἔχει ἀποκηρυχθεῖ ὑπό τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὡς κακόδοξος καί ἀπειθήs»⁵. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ πατέρας Παπαδιαμάντης δέν ἀπαγόρευσε τήν παρακολούθηση τῶν κηρυγμάτων τοῦ Μακράκη, ἀλλά συνέστησε, ὅπως εἶχε δικαίωμα καί ὑποχρέωση νά πράξει, ὡς κληρικός καί πνευματικός ταγός, σέ κάθε πιστό μέλος τῆς ἐκκλησίας πού σκόπευε νά ἀκροασθεῖ τά μακρακικά κηρύγματα νά προσέξει ἰδιαίτερα

καί νά μήν πέσει θῦμα τῆς ἀγνοίας του γιά τή συνοδική καταδίκη τῶν ὁμιλητῶν.

Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ἀκολούθησε τή δικαστική ὁδὸ καί ἔσυρε στήν εἰσαγγελία Βόλου τόν ὑπέργηρο πατέρα Παπαδιαμάντη μαζί μέ ἕναν ἄλλο κληρικό. Αὐτό ἐξοργίζει τόν κυρ-Ἀλέξανδρο, ὁ ὁποῖος στέλνει ἐπιστολή στήν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» τῶν Ἀθηνῶν, ἀπευθυνόμενος στόν διευθυντή της Γαβριηλίδη, μέ ἡμερομηνία 22 Ἰουλίου 1891, πού δημοσιεύεται στό φύλλο τῆς ἐφημερίδας τῆς 30ῆς Ἰουλίου 1891 καί σημειώνει μέ καταφανή συγκίνηση καί προφανή ὀργή: «Ἄλλ' ὁ κ. Μακράκης δέν ὀκνεῖ νά σύρη πρό τοῦ ποινικοῦ δικαστηρίου δύο γηραιούς κληρικούς, τόν ἕναν ὀγδοηκοντούτην καί βαρήκοον, τόν ἕτερον ἐβδομηκοντούτην, ἀπό πεντηκονταετίας ἱερατεύοντα καί ποδαλγόν»⁶.

Ἡ περιοδική ἐκδοσὴ τῶν μακρακιστῶν «Λόγος» ἀνταπάντησε στήν παπαδιαμαντική ἐπιστολή, προκαλώντας τόν συντάκτη της νά ἀποδείξει μέ τεκμήρια τὴν μομφή πού τοὺς εἶχε ἐπιρρίψει ὅτι εἶναι αἰρετικοὶ καί μάλιστα προτεστάντες. Αὐτό ἐπέτεινε τὴν ὀργή τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα καί τόν ἔκανε νά ἀγανακτήσει. Ὑπὸ τὸ κράτος τέτοιας συναισθηματικῆς φόρτισης, συντάσσει νέα ἐπιστολή, μέ ἡμερομηνία 8 Αὐγούστου 1891, πού ἀπευθύνει τὴν ἐπομένη κιόλας ἡμέρα στήν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις», ἡ ὁποία ἀρνήθηκε νά τὴν δημοσιεύσει. Ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος δέν πτοεῖται ὅμως καί στέλνει τὸ ἴδιο ὀλιγόλογο κείμενο στήν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν «Ἄστου», ἡ ὁποία δημοσιεύει τὸ γράμμα του μέ τὴν ὑπογραφή Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης⁷ στό φύλλο τῆς 20ῆς-21ῆς Αὐγούστου 1891.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο λήγει τὸ μακρακικό ἐπεισόδιο τῆς Σκιαθίου, πού σκίασε τὸ πνεῦμα τοῦ ἀγίου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων μας, ὀδηγώντας σέ ἱερὴ ὀργή καί δίκαιη ἀγανάκτηση ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν ταλαιπωριῶν πού ὑπέστη ὁ ἀσθενὴς ὑπερήλικας πατέρας του, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρά τὸ ἱερατικό του καθήκον καί μάλιστα μέ πολύ ἀβρό τρόπο. Ἀλλὰ ἐάν ἡ ἐπιστολιμαία ἀντιμετώπιση τοῦ μακρακισμοῦ εἶναι ἕνα μόνο περιορισμένης συγγραφικῆς ἔκτασης ἐπεισόδιο στή δράση τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο Ἀπόστολος Μακράκης καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερη ἔκταση γραφῆς καί χρόνου μέσα στό σύνολο ἔργο τοῦ Σκιαθίτη διηγηματογράφου.

Δύο εἰδῶν συγγραφικῆς μαρτυρίας διαλαμβάνονται στό παπαδιαμαντικό ἔργο πού ἀναφέρονται στό μακρακισμό. Μιά πρώτη δέσμη κειμέ-

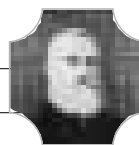
νων χρονολογεῖται στό 1888, δηλαδή μιὰ ὀλόκληρη τριετία πρὶν ἀπὸ τὸ μακρακικό ἐπεισόδιο τῆς Σκιαθίου τὸ 1891, καί περιλαμβάνει ἔμμεσους, ἀλλὰ σαφεῖς νυγμούς κατὰ τοῦ Μακράκη.

Πρόκειται γιὰ ἄρθρο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐκκλησιαστικοὶ Ρήτορες καί Ἱερά Σύνοδος»⁸, ὅπου ὁ ἀρθρογράφος συνιστᾷ στήν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ νά ἐφοδιάσει τὸν πιστὸ λαὸ μέ μορφωμένους κληρικούς πού θά κηρύττουν τὸ θεῖο λόγο κι ἔτσι δέν θά λυμαινόνται τὸν τόπο ὅσοι «εὐκόλως σαγηνεύονται ὑπὸ τῶν νεωτεριστικῶν ἐκείνων δοξασιῶν, αἵτινες ὑποσχάπτουσαι αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας, ἀποβαίνουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνατρεπτικαὶ πάσης θρησκείας. Αἱ τοιαῦται δοξασίαι διαδίδονται δυστυχῶς καί εἰς τὸν λαόν»⁹. Ὁ Σκιαθίτης διηγηματογράφος ἐπισημαίνει μέ ὀξυδέρκεια τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, τῶν ἀπλῶν πιστῶν τοῦ καιροῦ του, καί παραπονεῖται ὅτι ἡ Ἱερά Σύνοδος «εἶχε καί ἔχει ἀκόμη δύναμιν παρά τῷ λαῷ, ἧς δυστυχῶς δέν ἐννοεῖ νά κάμῃ τὴν προσήκουσαν χρῆσιν»¹⁰.

Μάλιστα, στό ἴδιο αὐτὸ ἄρθρο του τολμᾷ νά προβεῖ σέ συγκεκριμένες προτάσεις πρὸς τὴν συνοδικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν πρόληψη θλιβερῶν φαινομένων σάν τὸ μακρακισμό. Οἱ προτάσεις τοῦ Παπαδιαμάντη περιλαμβάνουν τὴν μόρφωση τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, τὴν ὀικονομικὴ αὐτοτέλεια τῆς ἐκκλησίας, τὴν καταπολέμηση τοῦ «δεσποτισμοῦ»¹¹, τὴν ἀποφυγὴ τῆς χειροτονίας «ιερέων ἀγραμμάτων καί ἀνηθίτων»¹² καί τὴν «εἰς τὰς πόλεις ἐγκατάστασιν ὡς ἐφημερίων τοσούτων ἱερομονάχων»¹³ καθὼς καί τὴν ἐκ μέρους τῆς Ἱεράς Συνόδου συνθήθεια «νά συγκαλύπτῃ πᾶσαν σχεδὸν ἐγκληματικὴν πράξιν τῶν κληρικῶν καταγγελλομένην, σκανδαλίζουσα οὕτω τὴν κοινὴν συνειδήσιν καί συντελοῦσα εἰς ἀπονέκρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ὑπὲρ πάσας τὰς ἀθέους καί ὕλιστικὰς θεωρίας»¹⁴.

Τὸ ἄλλο κείμενό του, πού δημοσιεύεται τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἔτος, τὸ 1888, εἶναι ἡ νεκρολογία στόν ἱερομόναχο Διονύσιο τῆς Σκιαθίου μέ τίτλο «Ὁ πατὴρ Διονύσιος»¹⁵, ὅπου, μέ ἀφορμὴ τὸ ἐγκώμιο τοῦ μεταστάντος κληρικοῦ, ὁ Παπαδιαμάντης καταγγέλλει τὸ μακρακισμό καί τὸν ἴδιο τὸν ἡγήτορά του μέ διακριτικὸτητα καί ἀποφασιστικὸτητα, χωρὶς νά φεῖδεται τῆς εἰρωνείας καί τοῦ ἐμμέσου σκώμματος, ὅπως καταδεικνύεται στό ἀκόλουθο σχετικὸ μέ τὸ θέμα μας παράθεμα τῆς νεκρολογίας:

«Πολλοὶ ἀπατηθέντες συνέχον τὸν γηραιὸν πνευματικόν πρὸς τοὺς μακρακιστὰς, καί ἐνόμι-

σαν, ότι ο Διονύσιος ήτο όπαδός του συντάκτου του Λόγου. Τόσον αληθεύει τούτο, ώστε ο Διονύσιος μάλλον, αν ήθελε, ήδύνατο να διεκδικήση τον κ. Μακράκη ως όπαδόν αυτού. Ο σεβάσμιος αγωνιστής της Όρθοδοξίας ήτο κατά γενεάν όλην πρεσβύτερος του κ. Μακράκη, και δέν άνέμενε βεβαίως τήν επιστολήν του εκ Σίφνου διδασκάλου, όπως δανεισθή παρ' αυτού ιδέας και πεποιθήσεις. Ο Διονύσιος ανήκεν εις τήν άρχαιοπρεπή εκείνην τάξιν των μοναχών, των Κολλυβάδων καλουμένων, ης ήτο ο τελευταίος σχεδόν αντιπρόσωπος. Παρά των Κολλυβάδων τούτων ήθέλησε και ο κ. Μακράκης να μιμηθή τινά εθίμα, ως τό της συχνής μεταλήψεως και άλλα, και απέτυχε, ως εικός. Διότι δέν εδόθη εις κοσμικούς ανθρώπους να μιμῶνται τά εθίμα των ασκητικῶν εκείνων άνδρών, των εν άμέμπτῳ πολιτείᾳ διαγαγόντων, οὐδ' έξεστιν εις τούς εν τή τύρβη του κόσμου βιούντας να παρφδῶσι τά σεμνά και ύψηλά εκείνα πράγματα. Εντεϋθεν δέ προήλθεν ή σύγχυσις και υπέλαβον πολλοί ότι ο Διονύσιος ήτο μακρακιστής»¹⁶. Τό άπόσπασμα είναι τόσο ευγλωττο για τον αντιμακρακισμό του Παπαδιαμάντη, μάλιστα πολύ προτού σημειωθεί τό μακρακικό έπεισόδιο της Σκιαθου, ώστε περιτεύει κάθε σχολιασμός από τήν πλευρά μας.

Μετά τά δύο αυτά κείμενα του 1888, κατανοείται ή παπαδιαμαντική αντίδραση στα μακρακικά της Σκιαθου τό 1891 και γίνεται πλέον εϋνόητη ή δεύτερη δέσμη κειμένων του κοσμοκαλόγερου των γραμμάτων μας στα όποια θεματογραφεί τό μακρακισμό. Πρόκειται για διηγήματα της περιόδου 1892-1906 και μάλιστα για τρία συγκεκριμένα σύντομα κείμενά του.

Τό πρώτο είναι μία κάπως εκτενής παράγραφος στο διήγημα «Οί Έλαφροίσκιωτοι»¹⁷, που δημοσιεύεται τό 1892, μόλις ένα χρόνο μετά τό μακρακικό έπεισόδιο. Σε αυτήν τή συνάφεια ερμηνεύει τό μακρακικό φαινόμενο με τον ακόλουθο τρόπο: «επειδή τό πολύ του λαου διψᾷ θρησκευτικής διδασκαλίας, οι δέ άρμόδιοι και υπεύθυνοι ουδεμίαν μέριμναν λαμβάνουσι προς θεραπεία της ανάγκης ταύτης, διά των άγνων και όρθοδόξων, ουχι διά ξενοπρεπών και κακοζήλων πηγών, επόμενον ήτο πολλοί ευσεβείς και καλοπροαίρετοι άνθρωποι να πλανηθῶσι, καλή τή πίστει, ακούοντες τον χριστιανικόν λόγον, έστω και νοθευμένον»¹⁸.

Τό επόμενο κείμενο είναι τό πρώτο αυτοτελές διήγημα που αφιερώνει στο μακρακισμό ο Παπαδιαμάντης και διακωμωδεί τό μακρακιστή άνθρωπο με τον πάρα πολύ χαρακτηριστικό τίτ-

λο «Ο Άειπλάνητος»¹⁹, διήγημα τό όποιο εΐδε τό φως της δημοσιότητας τό 1903. Η λέξη «άειπλάνητος» δηλώνει εκείνον ο όποιος «άειπλανάται» και «περιπλανάται», αυτόν που διαρκώς αλλάζει ενδιάιτημα και γνώμη, βρίσκεται σε άεναη πλάνη και περιπλάνηση, ακατάπαυστα πλανᾷ και πλανᾷται, είναι άδιακόπως πλανημένος και περιπλανεμένος συγχρόνως.

Έδῶ ο Σκιαθίτης μας εκθέτει τή γνώμη του για τον Μακράκη με πνεύμα κριτικής συμπάθειας ως εξής. Αρχίζει με τή δήλωση ότι «πολλοί των Μακρακιστών είναι καλοί άνθρωποι, και ότι ο Μακράκης θά ήτο πολύ καλός και ωφέλιμος»²⁰ και συνεχίζει: «Οί άρμόδιοι, δηλ. ή Έερά Σύνοδος, τον εκήρυξαν κακόδοξον και αίρετικόν. Μέχρις άποδείξεως του εναντίου, και πριν άνωτέρον τι δικαστήριον, φέρ' ειπείν ή Μεγάλη Έκκλησία και τ' άλλα Πατριαρχεία, ακυρώσουν τήν πράξιν της Έερας Συνόδου της Έλλάδος, και κηρύξουν τον Μακράκην υγιαίνοντα περι τήν πίστην και όρθόδοξον, πᾶς χριστιανός οφείλει να πειθαρχή εις τούς όρατούς αντιπροσώπους της Έκκλησίας, είτε άμαρτωλοί είναι οὔτοι είτε άγιοι, και να μή πλησιάζη εις τον Μακράκην. Άλλως, θά ήτον αναρχία και τίποτε άλλο»²¹.

Τό τελευταίο κείμενο που αφιέρωσε στον Μακράκη ο Παπαδιαμάντης δημοσιεύθηκε τό 1906, δηλαδή δύο χρόνια πριν εγκαταλείψει όριστικά τήν πρωτεύουσα για να μετεγκατασταθεΐ στο νησί του. Τό διήγημα φέρει τον ευγλωττο τίτλο «Ο Διδάχος»²², δηλαδή εκείνον που παριστάνει τό δάσκαλο έχοντας αναλάβει έργο διδακτικό πάντων των άλλων. Πρόκειται για τό πιο ειρωνικό και συνάμα καυστικό, έλεγκτικό κείμενο με τό όποιο ο λόγιος άγιος στηλιτεύει τό νεόκοπο Σωκράτη του καιρου του, τον Άπόστολο Μακράκη, τον όποιο θεωρεί ήγήτορα έθνικοθηρησκευτικῶν σωματείων με έλληνοχριστιανικό προσανατολισμό, γεγονότα που προκαλούν τήν μήνι και τή θυμηδία του Σκιαθίτη μας.

Αρχίζει τό διήγημα με μία καυστική παρατήρηση: «Άνάμεσα εις τά τόσα νεοπλάσματα των ποικιλωνύμων συλλόγων, κοντά εις τας διαφόρους Άναστάσεις, Άναμορφώσεις, Άναγεννήσεις, Άναζυμώσεις και Άναπλάσεις, τας επαγγελόμενας τήν διόρθωσιν — επειδή μεταξύ όλων των επαγγελμάτων, εις όλον τό Γένος, περνᾷ έξόχως τό επάγγελμα της θρησκείας, καθώς και τό του πατριωτισμου — εδοκίμασε και ο περι οὔ ο λόγος, ο Θεόδωρος Χρυσοβουλλίδης, να συστήση και αυτός ένα σύλλογον»²³. Η κριτική αιχμηρότητα του Παπαδιαμάντη αναφαίνεται

Άποψη τῆς Σκιάθου, ἰδιαιτέρης πατρίδας τοῦ Ἁλ. Παπαδιαμάντη

στό μέσο τοῦ διηγήματος καί διατυπώνεται σάν φραγγέλιο μέ ὕφος πού θυμίζει τό εὐαγγελικό «οὐαί ὑμῖν, γραμματεῖς καί φαρισαῖοι», τηρουμένων βεβαίως ὅλων τῶν σχετικῶν ἀναλογιῶν: «Διατί δέν γίνεσθε παπάδες, ἐπί τέλους, ἂν εἴσθε ἄξιοι; Ἐν τῷ ναῶ δουλεύετε, ἐν τῷ ναῶ τραφῆσεσθε. Ὅχι, νά κάμετε πορισμόν τήν εὐσέβειαν, ἄνθρωποι λαϊκοί, κοσμικοί, μέ στριμμένους μύστακας, μέ ὀρθά κολλάρια. Τί καινοτομῖαι, τί ξενισμοί, τί λεσχηνεῖαι εἶναι αὐτά; Προτεστάνται εἴμεθα ἡμεῖς ἐδῶ;»²⁴.

II.

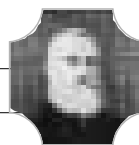
Ἐνάμεσα στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη καί στόν Ἀπόστολο Μακράκη ὑφίστανται πάρα πολλές διαφορές, τίς ὁποῖες μποροῦμε νά συνοψίσουμε σέ μία μόνο, ἀλλά πάρα πολύ βασική: τή διαφορά μεταξύ ἐκκλησίας καί θρησκείας. Ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης εἶναι ἕνας γνήσιος ἐκκλησιαστικός ἄνθρωπος, ἐνῶ ὁ Σίφνιος λόγιος παραμένει ἕνα αὐθεντικό θρησκευτικό ἄτομο. Προκειμένου νά καταστῆ ὅσο τό δυνατόν σαφέστερη αὐτή ἡ θεμελιώδης διαφορά, χρειάζεται νά ἀναλύ-

σουμε σέ τρεῖς ἐπιμέρους πτυχές μιά τέτοια διαφοροποίηση δύο φαινομενικά παρόμοιων, μά οὐσιαστικά ἀνόμοιων στάσεων ζωῆς, δηλαδή τήν ἐκκλησιαστικότητα πού ἐνσαρκώνει ὁ «ἅγιος» τῆς λογοτεχνίας μας καί τή θρησκευτικότητα πού ἐκπροσωπεῖ ὁ νέος σωμακρατικός ἀπόστολος τῆς Σίφνου.

1. Ὁ εὐσεβισμός τῶν μακρακιστῶν καί ὁ ἠσυχασμός τῶν φιλοκαλικῶν (Κολλυβάδων). Μιά πρώτη διαφοροποίηση μεταξύ Παπαδιαμάντη καί Μακράκη πού μέ ἔμφαση ἐπισημαίνεται ἀπό τό Σκιαθίτη μας εἶναι ἡ ἀπόσταση ἡ ὁποία χωρίζει τό μακρακισμό ἀπό τό φιλοκαλικό κίνημα ἀναγέννησης τῆς Ὁρθοδοξίας στό 18ο-19ο αἰ., γνωστό μέ τή μειωτική παρωνυμία «Κολλυβάδες», πού ἀναφάνηκε στό Ἅγιον Ὄρος, μέ ἡγήτορα τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη, καί συνίστατο στήν ἀναβίωση τῆς ὀρθόδοξης πατερικῆς παράδοσης μέ ἐπίκεντρο τή μελέτη τῆς «Φιλοκαλίας» καί ὀρατό ἀναγνωριστικό σημεῖο τή συχνή συμμετοχή τῶν πιστῶν στό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας.

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς φιλοκαλικῆς ἀγιορειτικῆς κινήσης κατασυκοφάντησαν τοὺς πρωτεργάτες αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας, κάνοντας κατάχρηση τῆς συνήθειας νά τηρεῖται πιστά ἡ λατρευτική παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας καί νά μή τελοῦνται μνημόσυνα τήν Κυριακή, ἡμέρα ἀνάστασης, παρά μόνο τό Σάββατο, ἡμέρα μνήμης τῶν νεκρῶν καί προσφορᾶς κολλύβων στό ναό. Ἐτσι ἐπινοήθηκε τό περιπαικτικό παρωνύμιο «Κολλυβάδες» ἀπό τή δῆθεν νομιζόμενη τυπολατρική προσκόλληση στή «κόλλυβα», ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιά ρωμαλέο ἐκκλησιαστικό κίνημα ἀνακαινίσεως μέ βάση τή «Φιλοκαλία» τῶν νηπτικῶν πατέρων τῆς μυστικῆς θεολογίας τῆς Ὁρθοδοξίας. Κατάλοιπα τῶν καταδιωγμένων «Κολλυβάδων» βρέθηκαν καταφύγιο στή Σκιάθο, πού κατά μία εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Τάκη Παπατσώνη²⁵ εἶναι ἡ σκιά τοῦ Ἄθωνα (Σκιάθος: Σκιά τοῦ Ἄθως: Σκι-Ἄθως).

Ἐτσι ὁ Παπαδιαμάντης τρέφεται ἀπό τήν ὀρθόδοξη παράδοση στή φιλοκαλική τῆς ἐκδοχή, μέ τήν ὁποία κρίνει, συγκρίνει καί κατακρίνει τό μακρακισμό. Ἀπέναντι στόν δυτικό, προτεσταντικό καί εὐσεβιστικό Μακράκη²⁶ ὀρθώνεται ὁ ἀνατολικός, ὀρθόδοξος καί φιλοκαλικός Παπαδια-

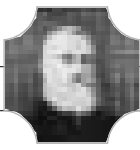
Άποψη τῆς Σίφνου, ἰδιαιτέρας πατρίδας τοῦ Ἁπ. Μακράκης

μάντης. Ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικός εἶναι ὁ κοσμοκαλόγερός μας στήν νεκρολογία τοῦ συντοπίτη του ἱερομονάχου πατρός Διονυσίου, τόν ὁποῖο διαφοροποιεῖ ἀπό τό μακρακισμό καί τόν τοποθετεῖ στόν ἡσυχασμό τῶν φιλοκαλικῶν τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως ἤδη προαναφέραμε καταχωρίζοντας αὐτοῦσιο τό σχετικό παπαδιαμαντικό παράθεμα²⁷. Μάλιστα, υπογραμμίζει ὁ ἅγιός μας γιά τούς Κολλυβάδες ὅτι «τό σκωπτικόν ἐπίθετον ἀναξίως ἐδόθη αὐτοῖς ὑπό φθονερῶν τοῦ μοναστικοῦ βίου ἀπτήνων»²⁸ καί σημειώνει ἐπιπροσθέτως ὅτι «ἐκ τῶν Κολλυβάδων ἦσαν ἐκ τῶν παλαιῶν λογίων πατέρων ὁ Κορίνθου Μακάριος, ὁ Νοταρᾶς, ἅγιος τιμῶμενος, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καί Νικόδημος ὁ πολυγραφώτατος, ὁ Κύριλλος, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἀρσένιος καί ἄλλοι ἐνάρετοι πατέρες»²⁹.

Σέ ἄλλη συνάφεια, δηλώνει ρητά ὅτι ὁ Μακράκης ἐπιχείρησε νά ἀπομιμηθεῖ τά «κολλυβάδικα» ἔθιμα γιά τή συχνή θεία μετάληψη, ἀλλά χωρίς καμία ἐπιτυχία, διότι ἐπρόκειτο γιά ξηρό, τυ-

πολατρικό, ἐπιδερμικό μιμητισμό: «ὁ ἐν λόγῳ διδάσκαλος (Μακράκης), αὐτός μᾶλλον εἶχεν ἀκολουθήσει τινά τῶν παλαιῶν ἐθίμων μοναστικῆς τινος κοινότητος, λίαν ἀρχαιοπρεποῦς, εἰς τήν ὁποῖαν ἀνήκον οἱ ἀσκηταί οὗτοι. Οὕτω συνέπεσαν ἐν μέρει εἰς τάς δοξασίας»³⁰. Ἐξηγεῖ δέ τή μακρακική ἀποτυχία στήν ἀπομίμηση τοῦ φιλοκαλικοῦ ἀνανεωτικοῦ κινήματος μέ τόν τρόπο πού περιγράφεται στο τέλος τοῦ ἐκτενοῦς ἀποσπάσματος ἀπό τό διήγημα «Ὁ πατήρ Διονύσιος», τό ὁποῖο παραθέσαμε προηγουμένως στό μέρος Ι³¹.

2. Προτεσταντικός ἀτομικισμός καί ὀρθόδοξος κοινοτισμός. Γιά τό Σκιαθίτη διηγηματογράφο, ὁ Σίφνιος λόγιος φέρεται σάν προτεσταντικῆς ὄχι σάν ὀρθόδοξος. Παρ' ὅλα τά καλά πού τοῦ ἀναγνωρίζει τόσο στίς προθέσεις ὅσο καί στό ἦθος, ὥστόσο μέ τρόπο ἀνυποχώρητο ὁ Παπαδιαμάντης μέμφεται τόν Μακράκη γιά προτεσταντισμό³² καί μάλιστα κατ' ἐπανάληψη στά ἔργα του. Ὅπως ἤδη προσημειώσαμε, ὁ κοσμοκαλόγερος τῆς λογοτεχνίας μας ἀπορρίπτει τόν μα-

κρακισμός μέ τήν ὀργίλη ἀποστροφή: «Τί καινοτομῖαι, τί ξενισμοί, τί λεςχηνεῖαι εἶναι αὐτά; Προτεστάνται εἴμεθα ἡμεῖς ἐδῶ;»³³.

Στήν ἐπιστολογραφία του μάλιστα, ὁ Παπαδιαμάντης γίνεται σαφέστερος καί ὀριμότερος: «Ἡ οὐσία τοῦ προτεσταντισμοῦ δέν ἐγκρατεῖται τόσον ἐν τῇ μή τιμῇ τῶν εἰκόνων καί τῶν λειψάνων, ὅσον ἐν τῇ ἀπορρίψει τοῦ κύρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν Πατέρων καί τῆς παραδόσεως, ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἐλευθερίᾳ τοῦ ἐρμηνεύειν ἕκαστον τάς Γραφάς, ὅπως ἄν αὐτῷ ἀρέσκη. Τοῦτο δέ ἀκριβῶς πράττει καί ὁ κ. Μακράκης, ὅστις περιέρχεται τάς πόλεις καί τά χωρία ἐρμηνεύων κατά τήν ἰδίαν αὐτοῦ φαντασίαν τάς Ἱεράς Γραφάς, ἄνευ κύρους, ἄνευ ἀδείας καί ἐγκρίσεως ἐκκλησιαστικῆς»³⁴.

Ἡ ἀπτή καί ὀρατή διαφοροποίηση τοῦ ὀρθόδοξου καί τοῦ προτεσταντικοῦ στοιχείου ἐντοπίζεται στήν ὀριοθέτηση τοῦ κοινωνικοῦ καί τοῦ ἀτομικοῦ παράγοντα. Ὁ προτεσταντισμός εἶναι ἕνας θρησκευτικός ἀτομικισμός, ὅπου τό ἄτομο ἔχει ἀπόλυτη προτεραιότητα, προηγείται ὁ ἰδιώτης πιστός καί ὄλος ὁ βίος ἐξατομικεύεται. Ἀντιθέτως, στήν Ὀρθοδοξία πρυτανεύουν τό κοινωνικό καί τό κοινοτικό στοιχεῖο, ἡ ἐκκλησία καταννοεῖται ὡς Σῶμα Χριστοῦ καί ὄχι ὡς σωματεῖο χριστιανῶν, ἡ καταστατική πράξη τῆς ἐκκλησίας, ἡ θεῖα εὐχαριστία, λέγεται καί εἶναι «θεῖα κοινωνία», γι' αὐτό ἤδη στήν πρωτοχριστιανική παράδοση διακηρυσσόταν ἡ πεποίθηση: «*unus christianus, nullus christianus*», δηλαδή «ἕνας χριστιανός ἴσον κανέναν χριστιανός».

Τέτοια ἀκριβῶς ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστική αὐτοσυνειδησία ἀντιτάσσει ὁ Παπαδιαμάντης στόν Μακράκη, τόν ὁποῖο ἔχει κατηγορήσει γιά προτεσταντική κακοδοξία, καί ὀριοθετεῖ τή δική του ἐκκλησιαστική ὀρθοδοξία μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἐγῶ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπό τῶν ἐπισκόπων τῆς. Ἐάν δέ τυχόν πολλοί τοῦτων εἶναι ἁμαρτωλοί, ἁρμοδία νά κρίνη εἶναι μόνον ἡ Ἐκκλησία, καί μόνον τό ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νά ἐπικαλώμεθα. Τό κύρος καί τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δέν τά συγγέομεν μέ τάς ἁμαρτίας τῶν προσώπων, καθῶς οἱ παρασυνάγωγοι σεῖς»³⁵.

3. Ἐκκλησιαστικό Σῶμα Χριστοῦ καί παραεκκλησιαστικό σωματεῖο χριστιανῶν. Γιά τόν Παπαδιαμάντη, ἡ ἐκκλησία εἶναι Σῶμα Χριστοῦ, ἐνῶ γιά τόν Μακράκη ἐκεῖνο που προέχει καί μέλλει νά σώσει τόν ἄνθρωπο καί τήν ἀνθρωπότητα, τό χριστιανισμό καί τόν ἐλληνισμό μαζί εἶ-

να εἶνα σωματεῖο χριστιανῶν, γι' αὐτό ἄλλωστε ὁ ἴδιος διά βίου προέβαινε στήν ἴδρυση πολλῶν καί ἀλλεπάλληλων σωματείων θρησκευτικοῦ ἢ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ³⁶.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὅμως, ἡ ἐκκλησία διαφθείρεται: ἀπό Σῶμα Χριστοῦ καταντᾷ σωματεῖο χριστιανῶν. Ἔτσι καταργεῖται ἡ ἐκκλησιαστικότητα καί ἀναφύεται ἡ παραεκκλησιαστικότητα. Ἡ σχέση τῆς ἐκκλησίας μέ τήν παραεκκλησιαστική θρησκευτική ὀργάνωση εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μέ τή σχέση τοῦ κράτους καί τοῦ παρακράτους, τῆς παιδείας καί τῆς παραπαιδείας, τῆς οἰκονομίας καί τῆς παραοικονομίας, τοῦ σώματος καί τοῦ σωματείου, τῆς ὀρθοδοξίας καί τῆς ἐτεροδοξίας, τοῦ φιλοκαλικοῦ ἠσυχασμοῦ καί τοῦ προτεσταντικοῦ εὐσεβισμοῦ, δηλαδή τῆς ἐκκλησιαστικότητας καί τῆς θρησκευτικότητας.

Ἡ συγκεκριμένη διαφορά ἐντοπίζεται στήν προτεραιότητα: ποῖός προηγείται; ὁ Χριστός ἢ ὁ χριστιανός; ἡ ἐκκλησία ἢ τό ἄτομο; τό σῶμα ἢ τό σωματεῖο; τό Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἢ τό σωματεῖο τῶν χριστιανῶν; ἡ ἐκκλησιαστικότητα ἢ ἡ θρησκευτικότητα; Μέ τή γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη λοιπόν: «Ποῖος Μητροπολίτης, ποῖα Σύνοδος δύναται ποτε ν' ἀναγνωρίσῃ τόν κ. Μακράκη, ὡς ὀρθόδοξον, ἐάν οὗτος δέν προσέλθῃ ἀπλῶς καί καθαρῶς, ἐν ταπεινώσει, ἄνευ σοφισμάτων καί ἄνευ ὑστεροβουλίας, ἐάν δέν προσπέσῃ εἰς τήν Ἐκκλησίαν νά εἴπῃ τό ἡμαρτον, ν' ἀποπτύσῃ τό τρισύνθετον καί πᾶσαν ἄλλην κακοδοξίαν, καί νά εἴπῃ ὅτι μετανοεῖ εἰλικρινῶς; Ὡς ἴσος πρός ἴσην τολμᾷ νά διαπραγματευθῆται πρός τήν Ἐκκλησίαν ἢ, ἔτι θρασύτερον, ὡς θεραπευνίδα θέλει νά τήν μεταχειρισθῆ ὁ ἀγχίστροφος διαλεκτικός, ὁ πολύπλαγκτος ἀγορητής, ἀξίῶν ἵνα ἡ Ἐκκλησία αὐτή καί ὄχι ὁ Μακράκης ὁμολογήσῃ ὅτι ἔσφαλε νά τόν ἀποκηρύξῃ! Οἷον ἐξαίσιον πτώμα! Οἷος κρημνός! Ἐν ὅμως λησμονεῖ ὁ πολύστροφος λογοκόπος, τό ὅτι οἱ Ἄρειοι καί οἱ Ἀπολλινάριοι καί οἱ Ὀριγένειοι ἦσαν πολύ αὐτοῦ εὐφραδέστεροι καί λογιώτεροι καί ἐπιφανέστεροι... Ἄλλ' εἰς τήν περίπτωσιν αὐτήν, ἄτακτος εἶναι ὁ κ. Μακράκης, ὅστις δέν πείθεται εἰς τήν Ἐκκλησίαν»³⁷.

Μέ τέτοια ἐκκλησιολογική λογική ὀρθόδοξης αὐτοσυνειδησίας, ὁ Σκιαθίτης ἅγιος τοῦ αἰῶνα μας γράφει γιά τό Σίφνιο «Σωκράτη τοῦ 19ου αἰῶνα» τά ἐξῆς: «πᾶς χριστιανός ὀφείλει νά πειθαρχῆ εἰς τούς ὀρατούς ἀντιπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἁμαρτωλοί εἶναι οὗτοι εἴτε ἅγιοι, καί νά μή πλησιάσῃ εἰς τόν Μακράκη. Ἄλλως, θά ἦτο ἀναρχία καί τίποτε ἄλλο»³⁸.

Σέ άλλη πάλι συνάφεια διαδηλώνει τίς απόψεις του μέ ἐμφαντικότερο τρόπο: «Τό βῆμα τῆς ἐκκλησίας δέν εἶναι, ὅπως τό βῆμα τό δικανικόν, τό βῆμα τό πολιτικόν, ὅπου ὑπάρχουν ρήτορες καί ἀντιρρήτορες... Τό ἐκκλησιαστικόν βῆμα — ὁ ἄμβων — εἶναι αὐστηρόν, ἀποκλειστικόν, αὐθεντικόν. Εἷς μόνος ὁμιλεῖ. Ὑποτίθεται, ὅτι λέγει ὄχι διδόμενα, ἀλλά συμπεράσματα, παραδεδεγμένα, ἀναμφισβήτητα, δόγματα. Δέν ἐπιτρέπονται ἐκεῖ αἱ αὐτοσχέδιοι ἀνοησίαι. Διά τοῦτο ὁ εἷς ἐκεῖνος πρέπει νά εἶναι χρισμένος ἀπό τήν ἐκκλησίαν· ὀφείλει νά εἶναι τό στόμα τῆς ἐκκλησίας, ἐπειδή συζήτησις δέν ἐπιτρέπεται, οὔτε δευτερολογία, οὔτε διακοπή. Ἀνάγκη ἄρα νά εἶναι κληρικός»³⁹.

☆ ☆ ☆

Ἐάν θέλαμε νά συγκεφαλαιώσουμε τή συγκριτική διερεύνηση τῶν δύο αὐτῶν διακεκριμένων προσωπικοτήτων τοῦ νεοελληνισμοῦ, θά μπορούσαμε νά καταφύγουμε σέ μιά σχηματοποίηση, παρομοιάζοντας τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη μέ ἕναν «Κοσμοκαλόγερο» καί τόν Ἀπόστολο Μακράκη μέ κάποιον «Ἀειπλάνητο Διδάχου».

Ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης ἀκολουθεῖ πιστά τήν ὀρθόδοξη ἀνατολική φιλοκαλική παράδοση τῶν ἀγιορειτῶν «Κολλυβάδων» πατέρων τῆς μυστικῆς θεολογίας τοῦ παλαμικοῦ ἡσυχασμοῦ καί ὡς κοσμοκαλόγερος πορεύεται μέσα στόν κόσμο σάν καλόγερος, ὡς λαϊκός ἀσκητής καί πνευματικός ἄνθρωπος. Ὁ Σίφνιος λόγιος περιέρχεται τόν τόπο μας στόν καιρό ὡς λαϊκός ἱεροκέρυκας, ἐθνικοθρησκευτικός προπαγανδιστής, ἐλληνοχριστιανικός διαφωτιστής καί παραμένει ἐσαεὶ διδάχος ἀειπλάνητος.

Τό δῆλημα «ἀειπλάνητος διδάχος» ἢ «κοσμοκαλόγερος» συνοδεύει τό νεοελληνισμό⁴⁰ μέχρι σήμερα. Τό φάντασμα τοῦ Μακράκη καί ἡ σκιά τοῦ Παπαδιαμάντη μέλλουν νά παραμένουν διαρκῶς μαζί μας σέ κάθε τίμια ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας τοῦ γένους μας, σέ κάθε τόπο καί σέ κάθε καιρό. Ἡ ἐπιλογή ὑπέρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀποτελεῖ προσωπική ἐπιλογή καθενός μας καί συλλογική εὐθύνη ὅλων μας.

Ἡ διαφορά πού ἐνυπάρχει μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν προσωπικοτήτων μπορεῖ νά γίνεῖ κατανοητή μόνο ἐάν, ἐφόσον, ὅπου καί ὅταν καταστεῖ συνειδητή ἢ θεολογική διαφορά μεταξύ ἐκκλησίας καί θρησκείας στήν ὁποία ἀνάγονται ὅλες οἱ ἐπιμέρους ἀποκλίσεις πού ἐμφιλοχωροῦν ἀνάμεσα στό Σκιαθίτη λογοτέχνη καί στό Σίφνιο λόγιο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Παπαδιαμάντης, Ἔπαντα, (ἐκδ.) Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα, 1985, Δ', 147. Τμήμα αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἀποτελεσε εἰσήγηση στό Ἀ' Διεθνές Σιφναϊκό Συνέδριο (Σίφνος, 25-28.6.98) πού συζητήθηκε στή Σίφνο, 27.6.98 μέ τόν π. Γ. Μεταλληνό καί τόν Λ. Μπράνγκ.

2. Γιά τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας τήν ἐκδόση τῶν Ἀπάντων σέ πέντε τόμους μέ ἐπιμέλεια τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις «Δόμος», 1981-1988, καί τό σχολιογραφικό ἔργο τοῦ Ζ. Λορεντζάτου, Μελέτες, Ἀθήνα 1994, Α', 235-258. Πρβλ. τήν κρίσιμη ἐπισήμανσή του: «Ὁ Παπαδιαμάντης δέν εἶχε αἰσθηματολογία ἢ θρησκευτικότητα, εἶχε θρησκεία» (Λορεντζάτος, ὅ.π., Α', 257). Γιά τή διάκριση ἐκκλησίας-θρησκείας βλ., Μ. Μπέγζος, Φαινομενολογία τῆς θρησκείας, Ἀθήνα 1995, 203-242.

3. Α. Μπράνγκ, Τό μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ στόν ἰδεολογικό κόσμο τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη, Ἀθήνα 1997, 15 (σημ. 2). Γιά τόν Ἀπόστολο Μακράκη λάβαμε ὑπόψη τή μελέτη τοῦ π. Γ. Μεταλληνού, «Μακράκης, Ἀπ.»: Ἐκπαιδευτική Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια «Ἐκδοτική Ἀθηνῶν», Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, 5 (1986), 386-7, μαζί μέ τή διδακτορική διατριβή τοῦ Λέοντος Μπράνγκ, ὅ.π., 345-358 (βιβλιογραφία !) πού ἐκπονήθηκε ὑπό τήν ἐπίβλεψή του.

4. π. Γ. Μεταλληνός, Παράδοση καί ἀλλοτρίωση, Ἀθήνα 1986, Ὁρθόδοξια καί Ἑλληνικότητα, Ἀθήνα 1987, Λόγος ὡς ἀντίλογος, Ἀθήνα 1992.

5. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 163. Πρβλ. Α. Κεσελόπουλος, Ἡ λειτουργική παράδοση στόν Ἀ. Παπαδιαμάντη, Θεσσαλονίκη 1994, 82-91.

6. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε'. Γιά τόν προβληματικό χαρακτήρα καί τήν παράδοξη συμπεριφορά τοῦ Ἀπ. Μακράκη, καθώς καί τά ψυχοπαθολογικά συμπτώματα «θεοληψίας» πού τόν διακατεῖχαν βλ. Μπράνγκ, ὅ.π., 250-255.

7. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 165-166.

8. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 147-151.

9. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 149.

10. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 150.

11. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 150: «μορφωμένου καί ἀποκαθισταμένου οικονομικῶς τοῦ κατωτέρου κλήρου, δέν θά ἦσαν αὐτοί πλέον ἀληθεῖς δεσπότες ἀπέναντι τούτου, ὡσπερ νῦν» (ὑπογράμμιση Ἀ. Παπαδιαμάντη).

12. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 151.

13. Στό ἴδιο.

14. Στό ἴδιο.

15. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 327-331.

16. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 329-330.

17. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Β', 498-499.

18. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Β', 499.

19. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Γ', 575-581.

20. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Γ', 575.

21. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Γ', 576.

22. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Δ', 147-149.

23. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Δ', 147.

24. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Δ', 148.

25. Τ. Παπατσώνης, Ἀσκήση στόν Ἄθω, Ἀθήνα 1963 (1984), 14.

26. Μπράνγκ, ὅ.π., 111: «Ὁ Μακράκης... ἀναδεικνύεται τελικά ἀντι-ἡσυχαστικός».

27. Παπαδιαμάντης, ὅ.π., Ε', 329-330.

28. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Ε΄, 330.
 29. Στο ίδιο.
 30. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Β΄, 498-499.
 31. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Ε΄, 330.
 32. Εὐστοχα κάνει λόγο γιά τόν «ὀρθόδοξο προτεσταντισμό» τοῦ Μακράκη ὁ π. Θεόκλητος Διονυσιάτης (στό Μπράνγκ, *ὅ.π.*, 30 καί 28-30, ὅπου καταχώριση τῆς ἀντιμακρακικῆς τοποθέτησης τοῦ π. Φιλοθέου Ζερβάκου).
 33. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Δ΄, 148.
 34. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Ε΄, 163.
 35. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Ε΄, 165.
 36. Πρβλ. Μπράνγκ, *ὅ.π.*, 313 ἐπ., ἰδ. 327, ὅπου διασύνδεση τοῦ μακρακισμοῦ μέ τίς μετέπειτα παραεκκλησιαστικές ὁργανώσεις («Ἀδελφότητες Θεολόγων») στήν ἐλλαδική ἐκκλησία, μέ πρωτεργάτη τόν ἀρχιμανδρίτη π. Εὐσέβιο Ματθόπουλο (1849-1929), ἀρχικά ὀπαδό τοῦ Ἀπ. Μακράκη καί (μετά τήν ἀποσκίρτησή του ἀπό τό μακρακισμό) ἰδρυτή τῆς «Ζωῆς» (1907). Πρβλ.

X. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία καί Δύση στή Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, 348 ἐπ., 359: «Ἡ πρώτη ἐξωεκκλησιαστική ὁργάνωση στήν Ἑλλάδα ἰδρύεται τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1876 ἀπό τόν Ἀπόστολο Μακράκη». Βλ. Α. Γουσίδης, *Οἱ χριστιανικές ὁργανώσεις*, Θεσσαλονίκη 1993².

37. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Ε΄, 164.
 38. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Γ΄, 576.
 39. Παπαδιαμάντης, *ὅ.π.*, Δ΄, 148.
 40. Μ. Μπέγζος, *Ἐλευθερία ἢ θρησκεία;*, Ἀθήνα 1991, 56 ἐπ. («Τό νεοελληνικό δίλημμα: ἀφομοίωση ἢ ἀπομόνωση;»), *Τό μέλλον τοῦ παρελθόντος. Κριτική εἰσαγωγή στή θεολογία τῆς Ὁρθοδοξίας*, Ἀθήνα 1993, 141 ἐπ. («Πολιτιστική πρόκληση: κοσμοπολιτισμός ἢ ἐπαρχιωτισμός;»), *Ὁρθοδοξία ἢ μισαλλοδοξία;* Ἀθήνα 1996, 37 ἐπ. («Νεοὑπαρξισμός καί ἀντιδυτικισμός - Ἡ νεορθόδοξη θεολογία ἀπέναντι στή νεοελληνική κοινωνία»), *Νεοελληνική φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, Ἀθήνα 1998.

